

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

**ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. О. ГОНЧАРА**

**В.І. Лазаренко, В.П. Лазаренко,  
В.М. Продайко, М.В. Сурякова**

## **ПСИХОЛОГІЯ**

**(Опорний конспект лекцій)**

**для студентів усіх спеціальностей**

**Дніпропетровськ - 2015**

Лазаренко В.І., Лазаренко В.П., Продайко В.М., Сурякова М.В. Психологія (Опорний конспект лекцій): Електронний навчальний посібник. 2-е видання. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2015.– 95 с.

Викладений зміст навчального посібника „Психологія”, в який увійшли теми з загального уявлення про психологію як науку, особистість та діяльність, психічні пізнавальні процеси, емоційно-вольові психічні процеси, індивідуально-психологічні властивості особистості. Містить викладення змісту дисципліни у вигляді стислого конспекту лекцій.

Призначений для студентів усіх спеціальностей.

Друкується за авторською редакцією.

Ухвалено вченою радою факультету психології  
як навчальний посібник

© ДНУ ім. О. Гончара, 2015  
© Лазаренко В.І., Лазаренко В.П.,  
Продайко В.М., Сурякова М.В., 2015

## ВСТУП

Сучасний розвиток суспільства, його економічне і культурне життя послідовно розгортається в бік все більшої психологізації, оскільки в центрі подій соціальних змін стає людина. Дані процеси потребують широкого розповсюдження і глибини психологічних знань. Тому основи психологічних знань необхідні кожній сучасній людині в її повсякденному житті та професійній діяльності. Особливо важливі такі знання кожному випускнику вищого навчального закладу для більш глибокого та усвідомленого розуміння оточуючого світу, більш ефективного виконання професійної діяльності, успішної взаємодії з іншими людьми, побудови взаємовідносин в сім'ї, усвідомленого підходу до виховування власних дітей.

Вивчення “Психології” у вищому навчальному закладі ставить своєю метою оволодіння майбутніми фахівцями систематизованими знаннями про головні проблеми та завдання психології як науки на сучасному етапі розвитку нашого суспільства, розуміння властивостей, закономірностей та механізмів функціонування основних психічних явищ, а саме пізнавальних психічних процесів, процесів емоційно-вольової сфери, індивідуальних властивостей особистості.

Згідно з сучасними реформами вищої освіти викладання дисциплін набуває вигляду модульних блоків. Тому викладання “Психології” також передбачає об'єднання всього об'єму програмної інформації в модулі. Даний навчальний посібник містить 3 модулі, в які увійшли п'ять блоків інформації з дисципліни, передбачені програмою: психологія як наука, особистість та діяльність, пізнавальні психічні процеси, емоційно-вольові психічні процеси та індивідуально-психологічні властивості особистості.

# 1. ЗАГАЛЬНИЙ ВСТУП ДО ПСИХОЛОГІЇ

## 1.1 Психологія як наука. Предмет і методи психології.

### Психологія в системі наукового знання

#### ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЇ ЯК НАУКИ

«**ПСИХОЛОГІЯ**» - слово грецького походження, традиційно прийнятий букввальний переклад якого - «**наука про душу**» (з гр. «psyche» – душа, «logos» - знання, вчення).

Психологія як наука порівняно молода, оскільки її остаточне оформлення як науки відбулося наприкінці XIX віку. Але ще із стародавніх часів, вже античні філософи та лікарі розглядали психологічні проблеми, шукали відповідь на питання про те, що таке душа та якою є природа людини (зокрема, в епохальному трактаті Аристотеля «О душе»). Але саме поняття «психологія» почало вживатися в університетських та наукових колах в Європі лише в **XVI столітті**.

Існують різні джерела стосовно початку та авторства щодо вживання даного терміну. Авторство терміну «психологія» лексикологія приписує *Ф. Меланхтону* (роки життя 1497-1560 рр.), німецькому протестантському богослову, сучаснику і однодумцю Мартіна Лютера. Меланхтон використовував це слово в латинській транскрипції – *psychologia*. Грецьке написання терміну вперше зустрічається в праці *Рудольфа Геккеля (Гокленіуса)* в 1590 році «*Психология, то есть о совершенстве человека, о душе и прежде всего о возникновении ее...*», в якому зібрані вислови авторів різних епох про душу. Інші джерела стверджують, що вперше термін «психологія» з'явився в 1732-1734 році у працях німецького філософа *Христіяна Вольфа* (роки життя 1679-1754 рр.) «*Рациональная психология*» та «*Эмпирическая психология*», який запозичив термін «психе» зі стародавніх міфів.

Тривалий час психологія залишалась розділом філософії, не мала власного статусу і представляла під різними «превдонімами»: пневматологія (Г.В. Лейбніц, роки життя 1646-1716 рр.), ментальна філософія. Загально вживаним термін «психологія» стає лише в середині XVIII ст.

**Як самостійна наука психологія оформилася тільки в кінці XIX сторіччя (з часу створення у 1879р. в Лейпцигу В. Вундтом першої лабораторії експериментальної психології).**

**Незабаром у 1885 році Бехтерев В.М. організував подібну лабораторію в Росії.**

#### ПСИХОЛОГІЯ ЦЕ:

- 1. НАУКА, ЩО ВИВЧАЄ ФАКТИ, ЗАКОНОМІРНОСТІ Й МЕХАНІЗМИ ПСИХІКИ;**
- 2. НАУКА, ЩО ВИВЧАЄ ПРОЦЕСИ АКТИВНОГО ВІДОБРАЖЕННЯ ЛЮДИНОЮ ДІЙНОСТІ В ФОРМІ ВІДЧУТТІВ, СПРИЙМАНЬ, МИСЛЕННЯ, ПОЧУТІВ ТА ІНШИХ ПРОЦЕСІВ І ЯВИЩ ПСИХІКИ;**
- 3. НАУКА ПРО ЗАКОНИ, ЗАКОНОМІРНОСТІ Й МЕХАНІЗМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПСИХІКИ ЯК ОСОБЛИВОЇ ФОРМИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ТВАРИН ТА ЛЮДИНИ.**

**У системі всіх наук психологія займає особливе місце, бо:**

- **по-перше, це наука, яка досліджує феномени та явища внутрішнього, психічного життя, які мають значну кількість суб'єктивних форм прояву (відчуття, образи, ідеї, думки, ява, увага, емоції, почуття, здібності, темперамент, характер і ін.), що свідчить про поліпредметність психологічного дослідження;**
- **по-друге, це наука про найскладніші явища, які відомі людству: психіка як властивість кори головного мозку відображати навколишній світ та механізм її функціонування як носія психіки – це найскладніший за своєю психофізіологічною будовою та закономірностям діяльності організм і механізм, більшість закономірностей функціонування якого ще не повністю досліджені вченими;**
- **по-третє, в психологічній науці зливаються об'єкт і суб'єкт пізнання, що відображене, наприклад, в самосвідомості людини: досліджуючи психічні явища, людина може їх досліджувати на прикладі особистих феноменів і спрямовувати наукове дослідження на саму**

себе, що викликає певні труднощі об'єктивного дослідження суб'єктивних явищ («Как познать то, что само выступает объектом познания? - основное питання, яке стоїть перед психологічною наукою), крім того, **певні сторони об'єкта психологічного дослідження принципово невидимі**: психічне як предмет наукового дослідження вкрай важко зробити об'єктом безпосереднього емпіричного вивчення (душа як і психіка емпірично невлімовимі, тому психологія шукає інші об'єкти дослідження і через їх емпіричне дослідження робить висновки про закономірності і механізми психічної реальності).

- **по-четверте, специфіка психології полягає в тому, що вона має унікальні практичні наслідки**, оскільки дослідження особливостей психіки людини не є самоціллю, а є необхідним етапом для подальшої роботи, а саме здійснення впливу з метою корекції, удосконалення, перетворення окремих її аспектів, **тому психологія не тільки констатує, досліджує, а й перетворює та корегуюча наука**: вивчаючи психічні явища, психологія намагається на них впливати – навчитися впливати на психічні явища (свої та іншої людини) – завдання не менш, а може й більш грандіозне, ніж дослідження космоса та політ у космос людини. Психологія напрацювала значний арсенал методів, прийомів та технік впливу на психічні явища з метою їх зміни, перетворення.

Крім того, психологія – одна з **найперспективніших наук** у плані використання результатів її дослідження, оскільки людство все більше починає розуміти роль і значення саме людини, її психіки, свідомості. І є всі підстави стверджувати, що вже в недалекому майбутньому наукові дослідження все більше будуть спрямовані на дослідження не тільки суперскладних технічних проєктів, а й особливостей людської психіки з метою прогнозування поведінки, вчинків та дій людини в процесі їх реалізації в життєдіяльності. Саме психологічні аспекти поведінки та життєдіяльності людини все більше привертають уваги науковців і практиків.

## **ЖИТТЄВІ ТА НАУКОВІ ЗНАННЯ ПРО ПСИХІЧНУ РЕАЛЬНІСТЬ**

В сучасних суспільних та гуманітарних науках існує два якісно відмінних **способи пізнання** дійсності, а саме, **науковий, спеціально організований, систематизований** відповідно до певних методичних принципів і правил, а також **побутовий, життєвий**, який має спонтанний характер і залежить від уявлень, які мають місце в соціумі та спираються на здоровий глузд та повсякденний досвід. Гіппенрейтер Ю.Б. визначила **5 основних відмінностей життєвих знань від наукових**, які можна визначити за такими критеріями:

**1. КОНКРЕТНІСТЬ – УЗАГАЛЬНЕНІСТЬ.** Життєві психологічні знання конкретні, вони спрямовані на вирішення суцього прагматичних завдань, які виникають в повсякденному житті, а наукова психологія, за рахунок використання наукових понять, прагне до узагальнень, завдяки чому вона відкриває загальні тенденції і закономірності, та дозволяє за конкретними випадками прояву людської природи побачити фундаментальні узагальнені закономірності розвитку психіки, свідомості, особистості або групи людей.

**2. ІНТУЇТИВНИЙ ХАРАКТЕР – ЛОГІЧНИЙ ЗВ'ЯЗОК ТА ОБГРУНТОВАНІСТЬ.** Життєві психологічні знання носять інтуїтивний та ситуативний характер, однак такі знання раціонально не обгрунтовані і не піддаються логічному осмисленню, індивід використовує їх спонтанно, під впливом певного випадку, ситуативно. А наукові психологічні знання раціональні і цілком усвідомлені, вони систематизовані у вигляді логічно обгрунтованих положень, концепцій та теорій, що дає можливість розуміти, розпізнавати та пояснювати ті чи інші психічні явища за допомогою причинно-наслідкових зв'язків.

**3. СПОСІБ ПЕРЕДАЧІ (ТРАНСЛЯЦІЇ) ЗНАНЬ АБО ІНФОРМАЦІЇ.** Конкретний та інтуїтивний характер життєвих психологічних знань різко обмежує можливість їх передачі. «Життєва мудрість» в кращому випадку передається від покоління до покоління в межах окремої сім'ї, або кожен сам її набуває через особистий досвід шляхом «спроб та помилок» та залишається в межах особистого досвіду. В науковій психології знання акумуляуються та накопичуються в узагальненому вигляді (поняттях і законах), що дозволяє передавати їх від людини до людини, від

покоління до покоління майже необмежено у вигляді опублікованих наукових праць та у вигляді навчальних програм в межах навчальних закладів.

**4. МЕТОДИ ОТРИМАННЯ ЗНАНЬ.** В життєвій психології знання одержуються за допомогою спостереження та розмірковування. В науковій психології до цього додається такий метод як експеримент, що дозволяє за певними правилами створювати та змінювати певні умови, необхідні для визначення закономірностей психічних явищ.

**5. ДжЕРЕЛА ОТРИМАННЯ ЗНАНЬ.** Життєва психологія обмежується досвідом однієї або декількох людей. Наукова психологія, практично, безмежна в своєму досвіді. Цей досвід накоплюється та осмислюється в спеціальних галузях психологічної науки протягом десятиліть її розвитку, на основі чого ускладнюються та ускладнюються самі знання про психіку та закономірності психічної реальності.

## УМОВИ, ЗА ЯКИХ ПЕВНА СФЕРА ЗНАННЯ СТАЄ НАУКОЮ

1. **Визначитися ЩО вивчати?** – предмет вивчення, тобто ті явища, які відносяться саме до даної науки;
2. **За допомогою ЧОГО вивчати** – методи виявлення і дослідження цих явищ (саме експериментальні методи можуть довести об'єктивне існування цих явищ);
3. **Забезпечення повторюваності** цих явищ, що дозволяє з'ясувати закони, закономірності і механізми існування та функціонування явищ, які вивчає дана наука.

Отже, психологія – це наука про душу, або в сучасній інтерпретації - психіку.

Що таке психіка і як її можна вивчати, досліджувати? Адже певні сторони об'єкта психологічного дослідження принципово невидимі: психічне як предмет наукового дослідження вкрай важко зробити об'єктом безпосереднього емпіричного вивчення (душа як і психіка емпірично невлічимою, тому психологія шукає інші об'єкти дослідження і через їх емпіричне дослідження робить висновки про закономірності і механізми психічної реальності).

Існують різні визначення психіки: психіка – *внутрішній суб'єктивний світ людини, тобто те, що відноситься до феноменів внутрішнього (суб'єктивного) плану*: наприклад досліджується не фізичний об'єкт, а його образ; не подія, яка відбувається і яку можна вважати «реальною», а її сприймання людиною, спогади про неї, розмірковування, переживання стосовно цієї події і ін. Саме не матеріальні, а ідеальні, суб'єктивні феномени називають психічними. Їх специфіка – в приналежності до внутрішнього світу людини, на відміну від всього, що відноситься до світу зовнішнього, або «оточуючої дійсності».

Якщо психічні явища є внутрішніми, то **ПСИХІКА – це особлива властивість мозку, як високоорганізованої матерії, яка полягає в здатності відображення зовнішньої об'єктивної дійсності та на цій основі цілеспрямовано регулювати поведінку і діяльність людини.**

Предмети і явища зовнішнього оточуючого світу впливають на органи чуття людини і відбиваються в корі головного мозку, породжуючи цілий спектр психічних явищ.

## ФОРМИ ПРОЯВУ ПСИХІЧНИХ ЯВИЩ

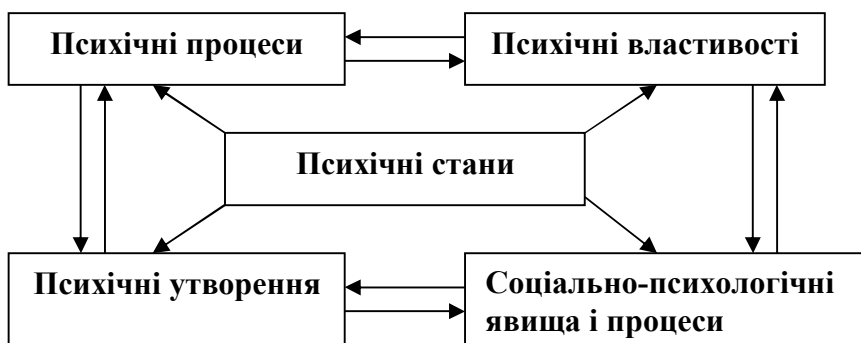
I ПСИХІЧНІ ПРОЦЕСИ	II ПСИХІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ	III ПСИХІЧНІ УТВОРЕННЯ	IV ПСИХІЧНІ СТАНИ
Форми суб'єктивного відображення та усвідомлення людиною об'єктивного оточуючого її середовища та мають чітко визначений початок, певний перебіг та чітко визначений момент завершення. Їх змістом є певна послідовність змін психічної діяльності при взаємодії людини з оточуючим світом	Відносно постійні, стійкі прояви особистості, що забезпечують певний якісний рівень поведінки та діяльності, типовий для даної людини	Психічні явища, набуті людиною в процесі життєвого та професійного досвіду, обумовлені взаємодією, взаємним впливом та виявляються в діяльності	Сукупність психічних явищ, які відтворюють певний рівень працездатності та динамічних характеристик функціонування психіки людини (емоційних, пізнавальних, поведінкових) в даний момент часу. Загальний тимчасовий функціональний рівень психіки, який визначає перебіг психічних процесів та вияв психічних властивостей в даний момент.
<b>1. Пізнавальні</b>	<b>1. Темперамент</b>	<b>1. Знання</b>	<b>1. Прості</b>
- відчуття	<b>2. Характер</b>	<b>2. Уміння</b>	- піднесення
- сприймання	<b>3. Здібності</b>	<b>3. Навички</b>	- пригніченості
- уявлення	<b>4. Спрямованість</b>	<b>4. Звички</b>	- зацікавленості
- мислення		<b>5. Переконавання</b>	- засмучення
- уява			<b>2. Складні</b>
- пам'ять			- адаптованості
- увага			- підйому
- мовлення			- перевтоми
<b>2. Емоційні</b>			- монотонії
<b>3. Вольові</b>			I інш.

Крім зазначених категорій психічних явищ – психічних процесів, психічних властивостей, психічних утворень та психічних станів, В.М. М'ясищев виділяє ще одну категорію психічних явищ – **психологічні відносини**: «свідомий, вибірковий, заснований на досвіді психологічний зв'язок її з різними сторонами об'єктивної дійсності, що внутрішньо визначає її дії, реакції і переживання. У свою чергу вони утворюються і формуються у процесах діяльності». Отже, відносини не тільки зв'язують людину з оточуючим світом, а й стають джерелом виникнення як власне психічних, так і соціально-психологічних явищ та процесів.

Особистість характеризується передусім як система відносин людини до навколишньої дійсності. В аналізі цю систему можна розглядати як безкінченну кількість відносин особистості до різних предметів дійсності, але якими б частковими вони не були, кожне з них завжди залишається особистісним. Головним і визначальним для особистості є її ставлення до людей, що водночас є взаємним ставленням. Ставлення людини є вибілковими в емоційно-оцінному, позитивному або негативному плані. У взаємних ставленнях суб'єктивні ставлення виявляють свою об'єктивність у реакціях і діях, тому індивідуально-психологічне стає соціально-психологічним.

**Соціально-психологічні явища та процеси – це психологічні (тобто внутрішні) феномени, які обумовлені взаємодією, спілкуванням та взаємовпливом людей один на одного і їх належністю до певних соціальних груп (спільнот).**

Психічне життя людини являє собою єдине цілісне утворення, в якому науковий аналіз виокремлює певні її складові, окремі її аспекти, тому всі психічні явища є взаємообумовлені і взаємопов'язані. **Взаємозв'язок окремих психічних явищ виглядає таким чином:**



## ЗАГАЛЬНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЇ

Психологія на шляху до самостійності пройшла тривалий шлях, однак на різних етапах її розвитку уявлення про психіку (душу, свідомість, поведінку) не були цілковито позбавлені ознак науковості. Вони прорізувались в надрах інших наук, зокрема філософії, медицини, природознавства, в різних явищах суспільної практики та ін. В період тривалого часу психологічна думка самовизначалась, усвідомлюючи, уточнюючи специфіку свого предмета та набувала значення та сили.

В історії психології виокремлюють різні підходи до визначення меж та етапів розвитку психології.

Згідно одному з підходів, розвиток психології поділяють на два етапи: психологія має тривалу *передісторію* (до кінця першої половини XIX ст.) і коротку *історію* (з другої половини XIX ст.)

Ще один підхід виділяє 4 етапи в становленні психології як науки:

ЕТАП	ОСОБЛИВОСТІ ПРЕДМЕТУ	ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА
I Понад 2 тис. років тому	Психологія як наука про Душу	Наявністю душі намагалися пояснити всі незрозумілі явища в житті людини
II починаючи з XVII ст. до кінця XIX ст.	Психологія як наука про свідомість (самосвідомість)	Відбувається розвиток природничих наук і здатність думати, бажати називали свідомістю. Основним методом вивчення психіки вважали спостереження за собою (рефлексія), опис фактів
III друга половина XIX ст.	Психологія як наука про Поведінку	Завдання психології – дослідження того, що можна безпосередньо побачити, а саме: поведінку, вчинки, реакції. Мотиви, що зумовлюють дії та вчинки людини, не враховуються
IV Сучасний	Психологія як наука, що вивчає факти, закономірності та механізми психіки (психіка як відображення)	Сформувалася на базі філософії діалектичного матеріалізму і основою сучасних психологічних поглядів є теорія відображення

Останні два етапи розвитку психології – це вже наукова психологія, коли вона виборола право на самостійне існування. В цей час склалась сукупність наукових теорій, представники яких прагнуть дослідити сутність психіки, опрацювати методи її дослідження, насамперед експериментальний метод, відкриваються наукові заклади та школи, в яких досліджується психологічна проблематика.

Згідно іншому підходу, розвиток психологічної думки має три етапи: *донаукова (міфологічна)* психологія – коли панували анімістичні уявлення про душу; *філософська психологія* – коли психологія була частиною філософії (від античності до XIX ст.); власне *наукова психологія* (з другої половини XIX ст., коли починається власне історія психології).



ЕТАП	ЧАС ВИНИКНЕННЯ та ПЕРСОНАЛІЇ	ПРОВІДНЕ ПОНЯТТЯ	СТИСЛА ХАРАКТЕРИСТИКА
I - донауковий (міфологічний)	Десятки тисячоліть до н.е. Джерело – грецька міфологія	ДУША в архаїчному розумінні (дух, дихання)	<p>Уявлення про душу можна позначити терміном <i>анімізм</i> (від лат. – «<i>anima</i>»- душа, дух).</p> <p>В грецькій міфології «психе» - уособлення душі, дихання. Душею, подібною до повітря були наділені не тільки люди, але й рослини, навіть камені. Відбувається роздвоєння світу на тіло і душу.</p> <p>Душа - це <b>двійник тіла, що живе власним життям та покидає тіло під час сну, смерті, непритомності і вічно мандрує в тілах людей, тварин, рослин</b>. Душу розглядають як силу, що цілковито визначає життя людини.</p> <p>Міфологічна картина світу століттями панувала в суспільній свідомості.</p> <p><b>Фетишизм</b> – неживі предмети наділяються надприродними властивостями.</p> <p><b>Анімізм</b> – душа існує в усіх природних предметах і явищах.</p> <p><b>Метемпсихоз</b> - переселення душ.</p> <p><b>Фаталізм</b> - усвідомлення власної безпорадності</p> <p><b>Магія</b> – шукаючи опору буття, людина обирає фетиші, так виникає магія - сукупність ритуалів, спрямованих на отримання бажаного результату.</p> <p><b>Тотемізм</b> - уявлення про певну рослину чи тварину як праматір людського роду.</p> <p><b>Тубу</b> - система заборон на виникнення певних подій</p>

Кінець IV тис. до н.е. – початок н.е.  
Давній Китай, Давня Індія, Давня Греція

*Геракліт, Демокріт, Гіппократ, Анаксагор, Протагор, Сократ, Платон, Арістотель і ін.*

## ДУША

**Давньогрецька** (антична) психологія - складаються дві протилежні точки зору на психіку - матеріалістична (Демокріт) – первинність матеріальної ґрунтови і ідеалістична (Платон) – первинність ідеї, душі, **ідея конфлікту**. Відбувається протиставлення *внутрішнього, ідеального* і *зовнішнього, матеріального*. Їх взаємовідношення ілюструються на прикладі існування двох світів – мікrokосмосу (душі) і макrokосмосу (оточуючого світу).

Античні філософи шукали відповідь на питання про природу оточуючого світу та форму існування психіки.

**Давній Китай** – ситуацію тлумачать як традицію, тобто стійкі форми поведінки, успадковані від попередніх поколінь; вчення про *дао* – закон; висловлюються думки щодо необхідності особистого внеску людини в традиції – це крок до визнання власної активності людини.

**Давня Індія** – основою існування людини є *страждання* – переживання людиною життєвих труднощів. Пошукам способів звільнення від страждань присвячено вчення про *карму* - віра в силу, що визначає минуле, теперішнє і майбутнє. Віра в карму спрямовує *людину на самопізнання*. Шлях до блаженного буття лежить через *нірвану* – стан відчуженості від зовнішнього світу, відсутність бажань, цілковитої задоволеності. Зовнішній і внутрішній світи знецінюються, з'являється можливість злиття людини з вищим буттям, для чого необхідно займатися *самовдосконаленням* – володіти своїми тілом і душею.

**Антична психологія** також протиставляла людей як смертних істот богам - безсмертним істотам. Цим був зроблений крок до розуміння колізійності ситуацій буття, що стало головним змістом психології середніх віків (V – середини XVII ст.).

XVII ст.

*Р. Декарт, Дж. Локк, Т. Гоббс, Д. Гартлі, П. Гольбах, К. Гельвецій і ін.*

**СВІДОМІСТЬ та САМОСВІДОМІСТЬ**

*Середньовічна психологія* – на основі релігійного, зокрема християнського світогляду, за предмет протисталення обирає тіло і душу. Душа вважається близькою до бога, безтілесною, безсмертною, а тіло – з притаманни йому потягами – несумісним з Божою сутністю. Преметом аналіз стають – віра, надія, любов – переживання людиною колізійності свого буття. З’являється вчення про внутрішній досвід – збагачення людської душі шляхом її *самовдосконалення (Августін)*. Активно дискутується проблема свободи волі – здатності людини діяти самостійно і приймати рішення. Свобода волі або визнається (Фома Аквінський), або заперечується (Еріугена).

В психології західноєвропейського Відродження – розв’язується *проблема титанізму* – людина підноситься до рівня Бога, ставиться в центр Всесвіту, мікрокосмос поєднується з макрокосмосом. Усвідомлення себе титаном призводить до протиставлення людиною себе іншим, що таким чином призводить до того, що в психології постає проблема міжособистісних стосунків – зв’язків між людьми. При цьому наголошується на індивідуалізмі – неповторності людини (Піко делла Мірандола, еразм Роттердамський, Макіавеллі). Психологію Відродження пронизує гуманізм – ставлення до людини як найвищої цінності, переконаність у безмежності її можливостей. В цей час в наукових трактатах з’являється термін «психологія», яким позначається наука що вивчає внутрішній світ – душу людини.

В епоху барокко з’являються поняття – волі, людського безсилля, *афекту* (Спіноза), *почуттів, пристрасті* (Декарт). З’являється поняття *рефлекс* – як механічна відповідь людського організму на зовнішній подразник (Декарт).

Людина мислиться і як машина, і як одухотворена істота – так утверджується дуалізм душі і тіла – їх рівноправне і паралельне існування.

Формується також уявлення про *несвідоме* – надприродну засаду буття (Лейбніц), інтуїцію (Декарт). Дискутується питання про наявність вродженого і набутого в психіці.

Доводиться, що зміст психіки повністю визначається *відчуттями* та протиставляються *раціональному* – добутому теоретичним пізнанням – *мисленням (Локк)*.

*Отже, психологія бачить в людині тіло і душу, свідоме і несвідоме, набуте і вроджене, відчуття і волю, інтуїцію і мислення, чуттєве і раціональне. Людина перебуває під тиском і зовнішнього, і внутрішнього, здійснює акти самопізнання, все глибше проникаючи в власну сутність.*

В цей час в Україні також досліджуються проблеми психіки, душа розглядається як дзеркало Всесвіту, тому самопізнання є і самопізнанням світу через світ людини (Сакович). Аналізуються співвідношення *чуттєвого і раціонального, почуттів і волі*, обґрунтовується підхід до людини як *індивідуальності (Гізель)*.

*Філософ Г. Сковорода* виокремлює три аспекти самопізнання: 1 – пізнання людиною своєї індивідуальності; 2 – пізнання себе як представника певного народу; 3 – пізнання свого існування в його зв’язку з Верхньою сутністю. Суть самопізнання полягає у віднаходженні людиною спорідненої («сродної») діяльності – схильності до певної праці.

*Психологія Просвітництва* вирішує питання про *прийняття рішень, тобто боротьбу мотивів*. З’являються теорії - *інтелектуалізму (Гоббс, Юм, Лессінг, Гердер), емотивізму (Гельвецій, Дідро), волюнтаризму (Гетте, Шилер)*.

*Отже, в цей період були закладені методологічні передумови наукового пізнання психіки та свідомості. Людина наділена свідомістю та в процесі мислення встановлює наявність внутрішнього життя. Психічне життя має складну природу як сукупність мотиваційних, пізнавальних і емоційних компонентів. Оформлюється система уявлень індивіда про себе, що регулює його стосунки з іншими людьми, ставлення до себе, образ власного “Я” з притаманними йому когнітивними, емоційними та оцінково-вольовими компонентами.*

Друга половина XIX ст.

Ч. Дарвін, І. Сеченов, В. Бехтерев, І. Павлов

Д. Уотсон, Е. Торндайк і ін.

ПОВЕДІНКА

Науковий етап характеризується самостійним існуванням психології – поза межами філософії. Складається сукупність наукових теорій, представники яких прагнуть дослідити сутність психіки. Опрацьовуються методи її дослідження. Відкриваються наукові заклади і школи, в яких досліджується психологічна проблематика. Починає складатись психологічна практика, розробляються різні форми психологічної допомоги.

Психологія розвивається як *природнича наука*, а психіка вивчається як механізм адаптації до навколишнього середовища. Відбувається вивчення *зовнішніх (рухи) виявів активності* організму у виникненні та функціонуванні психіки.

*Дарвін – еволюційне вчення про природний добір.*

*І.М. Сеченов – рефлекторне вчення («Рефлекси головного мозку»)*. Найскладніші психічні явища – рефлекси – відповіді на зовнішні подразнення. Психічні явища як механізм взаємодії організму з навколишнім середовищем. Дія такого механізму відбувається за рахунок мозку як органу психіки і м'язових рухів, за рахунок яких і може існувати психіка. Психіка виконує регулятивну функцію: за допомогою м'язових рухів приводить організм у відповідність з впливами середовища.

*І.П. Павлов – створив теорію вищої нервової діяльності*, де розкрив принципи роботи кори головного мозку людини і тварин. Поширив ідею рефлексу на всю поведінку живих істот. *Механізмом поведінки є умовний і безумовний рефлекс.*

Між нервовими центрами в корі головного мозку утворюється слід – тимчасовий нервовий зв'язок. Умовний подразник виконує роль сигналу – повідомлення про необхідність реагування, в безумовний – підкріплення – забезпечення умовного рефлексу.

На основі умовних подразників відбувається складні і одночасно гнучкі механізми пристосування організму до змін середовища. У тварин це відбувається на основі *першої сигнальної системи*, а у людини – на основі *другої сигнальної системи* (слова).

Теорія Павлова справила значний вплив на *біхевіоризм* і до 50-х років визначала характер досліджень в радянській психології – *це був фізіологічний редукціонізм.*

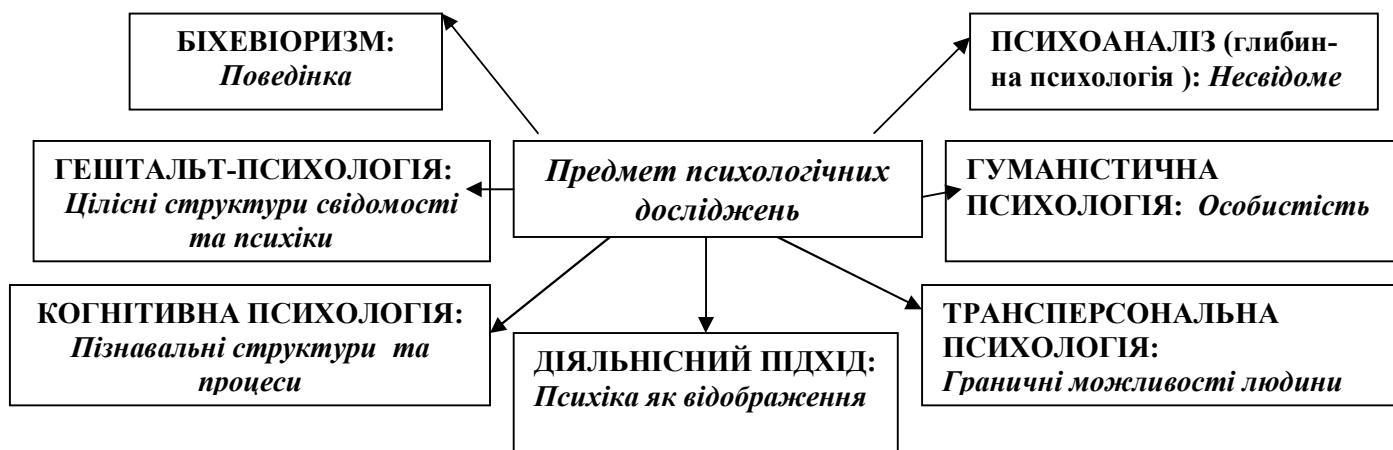
Психіка - сукупність реакцій у відповідь на зовнішні подразники. За деякими поглядами вони протиставлені свідомості.

<p>Кінець XIX ст. до тепер. часу. В. Вундт, Е. Вебер, Фехнер, Г. Гельмгольц, Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтєв</p>	<p><b>ВІДОБРАЖЕННЯ</b></p>	<p>Спирається на матеріалістичну марксистську філософію про психіку як особливу властивість високоорганізованої матерії – мозку, яка полягає в здатності відображення зовнішнього об'єктивного (незалежного від нас) світу.</p> <p><i>Психологія як наука про внутрішній суб'єктивний досвід</i> є опозицією спробам природничо-науковому поясненню природи і сутності психіки. Її представники наголошують на доступності психіки <i>самоспостереженню, або інтроспекції (В. Вундт, У. Джемс, В. Дільтей)</i>.</p> <p><i>В. Вундт досліджував внутрішній, суб'єктивний досвід</i> – те, як уявляється людині її зовнішній досвід, опосередкований практикою пізнання. Тим самим стверджувалось існування внутрішнього і зовнішнього світу, що отримало назву <i>психофізичного паралелізму</i>.</p> <p>Відшукав закони суб'єктивної сфери і застосував їх до пояснення змісту, як простих, так і складних психічних явищ. Засадовим в поясненні психіки ввів поняття про <i>аперцепцію – сприйняття</i> – внутрішню структуру, що організує і психічне життя людини і її поведінку.</p> <p>Створив першу в світі експериментальну психологічну лабораторію і досліджував суб'єктивні реакції людини на зовнішні подразники – асоціації, пасивні та активні стани свідомості. Більш складні явища – мислення, волю вважав неможливим досліджувати експериментально, тому застосував історичний підхід.</p>
<p>Кінець XIX - початок XX ст. до тепер. часу. У. Джемс, Г. Олпорт, К. Роджерс, А. Маслоу.</p>	<p><b>ОСОБИСТІСТЬ</b></p>	<p><i>У. Джемс</i> вбачав завдання психології у вивченні <i>свідомості</i> – мінливого потоку вражень, які йдуть від відчуття та думок. <i>Свідомість</i> має біологічні функції і слугує для пристосування до навколишнього середовища. Є функцією мозку і підпорядковується діям рефлекторного принципу. Свідомість характеризується своїми станами, кожен з яких є виявом <i>самосвідомості</i> - уявленням людину про саму себе. Йому належить ідея про рівні <i>смосвідомості</i> та зв'язок із <i>самооцінкою</i>.</p> <p><i>В. Дільтей</i> ввів поняття двох психологій - описової та пояснювальної, та стверджує цілісний підхід до вивчення психіки. Метод вивчення – пізнання зв'язку між психічними явищами шляхом проникнення у <i>внутрішній світ верез самоспостереження та переживання</i>. Започаткував поділ психології на природничу і гуманітарну.</p> <p>Таким чином, в сучасній психології психіка розглядається як соціальнозумовлена система психічних якостей індивіда, яка формується і виявляється у предметній діяльності та спілкуванні. Містить комунікаційні, мотиваційні, характерологічні, самосвідомісні, психологічні властивості суб'єкта творчої діяльності</p>

В останній чверті XX ст. психологія заявляє про себе як про науку, що активно втручається у суспільне життя. Отже, людина користується психологічними знаннями з давніх часів, але як наука психологія оформилася тільки в кінці XIX сторіччя, з часу створення В. Вундтом першої в світі лабораторії експериментальної психології.

## ОСНОВНІ ШКОЛИ (НАПРЯМИ) В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

В другій половині ХХ століття продовжується конкретизація і уточнення предмета наукової психології:



**БІХЕВІОРИЗМ** – (з англ. - поведінка) напрям, який предметом психологічного дослідження вважає тільки те, що відповідає методам об'єктивного вивчення. Насамперед це **поведінка** – сукупність зовнішніх дій людини і тварини, ланцюг реакцій на зовнішні стимули. Засновник напрямку **Дж. Уотсон** започаткував дослідження навичок – автоматизованих дій, сформованих шляхом багаторазових повторень. Законами дослідження навичок (наприклад, закон спроб, помилок і закріплення випадкового успіху) пояснювалось утворення різноманітних психічних явищ. Було виявлено спільні для людини та тварини закономірності **научіння** – засвоєння набутого досвіду.

Еволюція цього напрямку зумовила появу **необіхевіоризму**, який також спирається на **поведінковий принцип**, але вже по-іншому визначає характер відношень між стимулом і реакцією і допускає наявність «проміжних змінних» між ними у вигляді очікувань, гіпотез, пізнавальних схем тощо (**Міллер та ін., Скіннер, Халл, Толмен**). Наприклад, за Б.Ф. Скіннером, научіння полягає у збагаченні досвіду організму за рахунок відповідей, що підкріплюються. Основою підкріплення є оцінка ймовірності повторення цієї відповіді у майбутньому.

**ГЕШТАЛЬТ-ПСИХОЛОГІЯ** – (з нім. – цілісна форма, образ) напрям в західній психології першої третини ХХ ст., що висунув програму вивчення **психіки як цілісної внутрішньої структури – гештальта**. Це первинна індивідуальна властивість психіки, що потребує у відповідності з фізіологічними процесами мозку і зовнішнім світом. Головним положенням цієї школи є положення, що гештальти, як первинні дані психіки, не можуть бути виведені з їхніх компонентів. Навпаки, властивості частин визначаються саме структурою (гештальтом). Такий підхід дозволив показати зумовленість **сприймання** співвідношенням предмета («фігури») і його оточення («фону»), з'ясувати роль **інсайту** (збагнення, прозріння) та переструктурування чуттєвих даних у **мисленні** (**Вертгеймер; Келер, Левін**).

Ідеї гештальтпсихології збагатили дослідження **пізнавальних процесів** і знайшли своє відображення у **когнітивній психології**.

**КОГНІТИВНА ПСИХОЛОГІЯ** (з англ. – знання, пізнання) – напрям, представники якого досліджують внутрішню організацію **психічних процесів: сприймання, пам'яті, уваги, мислення**. Часто вдаються до аналогій між обробкою інформації технічними пристроями (комп'ютерами) і людиною і на цій підставі створюють численні моделі психічних процесів.

Представники когнітивної психології твердять про вирішальну роль **знань** у поведінці людини як результатів пізнавальної діяльності (**У. Найсер, Р. Аткинсон, Г. Бауер, А. Ліндсей, Д. Норман, Дж. Брунер**). Сучасним розвитком когнітивізму є прагнення об'єднання класичних теорій з іншими новітніми напрямками, наприклад, біхевіоризму та генетичної психології. Так, сучасними представниками є **Л. Фестингер, Келлі, Ж. Піаже**.

**ГЛИБИННА ПСИХОЛОГІЯ (ПСИХОАНАЛІЗ)** – напрям, засновником якого був **З.Фрейд**. Ця школа розглядає психічне життя людини як багаторівневе явище, глибинним рівнем якого є **несвідоме**, що й визначає в цілому зміст нашої поведінки та має сексуальну та агресивну складові. Перша є джерелом психічної енергії (*лібідо*) і перебуває в конфлікті зі *свідомістю*. Внаслідок цього конфлікту *особистість* – це багаторівневе явище, *інстанціями* якого є: **Ід** – (лат. *it - Воно*), **Его** – (*ego - Я*) і **супер-Его** (*Над-Я*).

**Ід** – носій *інстинктів*, що підкоряється принципу *задоволення*. **Его** – підкоряється *принципу реальності* (задоволення через пристосування до вимог оточуючого світу). **Супер-Его** – носій моральних норм, виконує функцію критики, витоки якої сягають до дитячих вражень.

Принцип реальності і принцип задоволення несумісні між собою, тому завжди перебуває у стані напруги, від якої людина рятується за допомогою *механізмів психологічного захисту*: *витіснення, проекція, регресія, сублимація і ін.*

Несвідоме проявляється у свідомості опосередковано – у вигляді обмовок, описок, помилок пам'яті, сновидінь. Воно часто є причиною *неврозів* – нестійких розладів нервової діяльності. З. Фрейд розробив *метод аналізу несвідомого* (метод психоаналізу як надання психологічної допомоги) – застосовується при лікуванні неврозів, поясненні сновидінь, творчості, у виявленні сексуального значення симптомів та звільнення від них.

Теорія класичного психоаналізу З. Фрейда зазнала численних модифікацій у теоріях **А. Адлера, Е. Фромма, К. Юнга, К. Хорні, Г. Саллівана**.

А також з'явилися та відділилися нові напрямки та різновиди психоаналізу – *теорія его-психології* **Е. Еріксона** – здійснюється *аналіз розвитку та становлення «Его»* – свідомості у процесі *життєвого становлення та досягнення самоідентичності*.

*Транзакційний аналіз* **Е. Берна** – аналізує *міжособистісні стосунки та розробляє шляхи їх гармонізації за допомогою особливих психічних станів в структурі особистості*.

**ГУМАНІСТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ** (з лат. - людський) – напрям психології, який визначає своїм предметом *унікальність особистості, вбачаючи в ній активну свідому істоту*, що відповідає за своє життя і прагне до втілення моральних ідеалів. Активність особистості, на думку представників гуманістичної психології, визначається її потребою до зв'язків з іншими людьми, відчуттям необхідності постійного *самовдосконалення, пошуку сенсу життя* (**А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл, В. Штерн, Слободчиков, Ісаєв, В.А. Роменець**).

Так, А. Маслоу джерелом психічного розвитку особистості вважає її прагнення до *самоактуалізації* – якомога повного вияву своїх можливостей. Це прагнення ґрунтується на *потребі у самоактуалізації* – «вершині» в ієрархії потреб людини, яку складають п'ять рівнів потреб. З ними пов'язані *пізнавальні* (*знати і розуміти*) та *естетичні* (*сприймати прекрасне*) потреби, але вони не входять до ієрархії, оскільки є вторинними стосовно її складових. *Потреба у самоактуалізації* виявляється лише тоді, коли задоволені потреби, що перебувають на нижчих щаблях ієрархії. З позицій цього напрямку, людина може звернутися до психолога за *психологічною допомогою* з тим, щоб досягти свого *ідеального Я*.

Саме гуманістична психологія заявила про себе на теренах колишнього СРСР, була позитивно сприйнята радянськими психологами та отримали розвиток певні ідеї. Напевно, це стало реакцією на переважно природничо-наукову орієнтацію радянської психології попереднього періоду.

**ДІЯЛЬНІСНА ПСИХОЛОГІЯ** – напрям психології, в якому, по-перше, стверджується, що *психіка виникає* тільки завдяки *діяльності*, а, по-друге, що *вона є функцією мозку*, який в свою чергу теж *розвивається в процесі діяльності*.

Цей підхід виник на ґрунті філософії марксизму – офіційної ідеології колишнього СРСР і був відмітною ознакою радянської психології. Представниками є **Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтєв**.

**Л.С. Виготському** належить *культурно-історична теорія*, яка реалізувала історичний підхід до *вищих психічних функцій*. За теорією Виготського, вищі (культурні) функції виникають на базі нижчих (натуральних), спільних для людини і тварини, але підпорядковуються законам суспільного життя людини. Вищі психічні функції – це прижиттєво сформовані, соціальні за походженням, психічні процеси, які спочатку існують як форма взаємодії між людьми, а пізніше – як інте-

ріоризований процес, що соціально характеризує індивідуальну психіку людини. У своєму розвитку вони проходять *соціальну* і власне *психологічну* стадії. На останній стадії вищі психічні функції набувають вигляду *внутрішніх операцій*. Процес формування вищих функцій проходить через *зону найближчого розвитку* – здатність дитини разом з дорослим виконувати те, чого вона не спроможна зробити самостійно. *Вищі психічні функції* локалізуються в *головному мозку* як цілісно функціонуючі нервові структури.

**С.Л. Рубінштейн** здійснив аналіз природи психіки, виділивши два плани – *онтологічний* (який розкриває сутність буття психіки) і *гносеологічний* (що пояснює закономірності її пізнання). З онтологічної точки зору *психіка є матеріальним* явищем, тоді як з гносеологічної – *ідеальним*, похідним від матеріального. *Діяльність* – є спосіб існування людини як суспільної істоти.

У діяльності суб'єкта відбувається *психічне відображення* об'єкта у вигляді *образу* - ідеальної форми його існування. Як і психіка загалом. Цей образ є *детермінованим* – *причинно зумовленим* явищем (зовнішні причини діють через внутрішні умови). Так, *особистість є* цілісною системою *внутрішніх умов*, через які переломлюються всі зовнішні впливи. Він має рефлекторну природу, а тому охоплює і відображальні процеси мозку, і їх зовнішні вияви. Обґрунтовується думка, що головною «клітинкою», з якої має сформуватися система наукової психології є *дія*. Перед психологією ставиться завдання вивчати *життєвий шлях людини*.

**О.М. Леонтьєв** розробив *психологічну теорію діяльності*, до основи якої покладено проведений ним аналіз *розвитку психіки у філогенезі і соціогенезі*. За О.М. Леонтьєвим, кожна стадія такого розвитку є результатом ускладнення будови *діяльності* як форми зв'язку живої істоти з довколишнім середовищем. *Психіка* формується в діяльності, посідає у ній певне місце, виявляє через неї свої особливості. На відміну від тварин, людина у процесі діяльності наділяє *значеннями* предметний світ, унаслідок чого він постає перерд нею у об'єктивному, незалежному від *потреб* існуванні – як образ *свідомості*. *Значення*, в свою чергу, стають формою існування свідомості, і вони, засвоюючись дитиною під час *комунікативної діяльності (спілкування)* з дорослими, зумовлюють усвідомлення нею дійсності. При цьому діяльність дитини має форму *освоєння – присвоєння* здобутків попередніх поколінь, об'єктивованих у продуктах матеріальної і духовної *культури*.

Для О.М. Леонтьєва був принципово важливим шлях психологічного аналізу: **від діяльності до психіки**. Це відмінна ознака *діяльнісного підходу в психології*.

В рамки діяльнісного підходу вписується і теорія *психічного розвитку в онтогенезі* українського психолога **Г.С. Костюка**.

Очевидно, *психологію* майбутнього очікує поява нових теорій – ланок безперервного процесу *пізнання людиною самої себе*.

## **ОТЖЕ, НАУКОВЕ ПОЯСНЕННЯ ПСИХІКИ БАЗУЄТЬСЯ НА ТАКИХ ПОЛОЖЕННЯХ:**

- 1. Психіка притаманна усім живим істотам.**
- 2. Всі психічні явища розглядаються як активне відображення дійсності.**
- 3. Починаючи з певного щабля розвитку тваринного світу, психіка є властивістю особливим чином організованої матерії – мозку.**
- 4. Вся психічна діяльність людини причиннообумовлена, бо викликається як впливами зовнішнього середовища, так і внутрішніми станами особистості.**
- 5. Всі психічні явища повинні розглядатись тільки в їх розвитку, який може відображати і кількісну, і якісну зміну цих явищ.**
- 6. Психіка людини проявляється і формується в її діяльності. Це означає, наприклад, що людина пізнає дійсність, тільки впливаючи на неї.**
- 7. Кожне психічне явище повинно розглядатись тільки в його цілісності. Тому психологія людини є психологія цілісної особистості.**



# СУЧАСНИЙ СТАН ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

## МІСЦЕ ПСИХОЛОГІЇ В СИСТЕМІ НАУКОВОГО ЗНАННЯ

Для того, щоб визначити місце психології в системі наук, необхідно відмітити, що існує декілька підходів до класифікації існуючих наук.

Один із підходів умовно поділяє всі науки на **2 великі групи**. В одну групу віднесені всі **точні науки**, такі, як математика, хімія, фізика. До іншої групи віднесені **гуманітарні науки**: історія, література, мовознавство – це науки про людину, назва яких походить від латинської назви, яка позначає людину сучасного типу: Homo sapiens.

Такий поділ наук, досить умовний, оскільки і ті і інші науки взаємно доповнюють одна іншу. Але різниця все ж таки полягає в тому, що загальне завдання гуманітарних наук було проголошено ще греками дві тисячі років тому: «Пізнай саого себе!» І людина пізнає – свою особисту історію, походження, мову, традиції, звички, біологічну та соціальну природу. Тобто кожна з гуманітарних наук досліджує якийсь певний аспект людської природи.

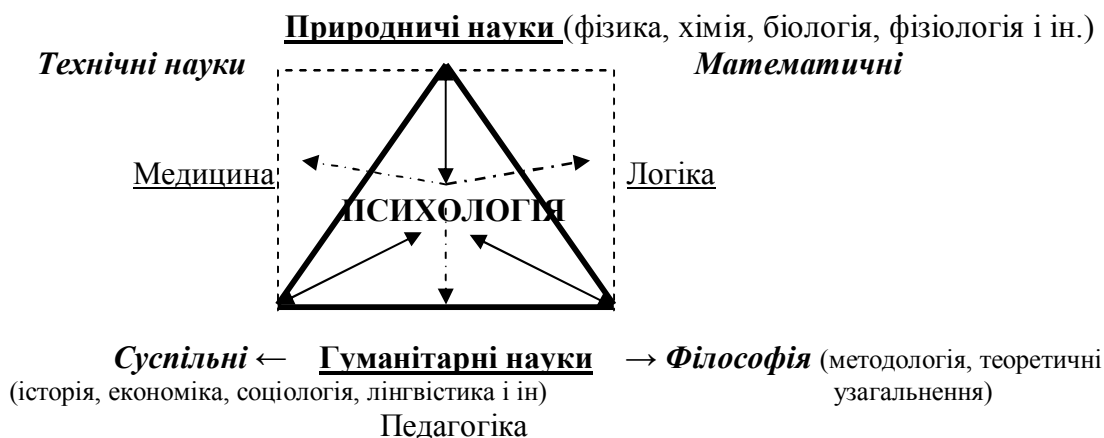
Існує інший погляд на класифікацію наук, яку запропонував вітчизняний філософ і теоретик науки Б.М. Кедров (1903-1985 рр. життя). Він вважає, що всі науки розрізняються за своїм об'єктом. **Об'єкт** науки - це та чи інша сторона існуючої реальності, на дослідження якої спрямована та чи інша наука, тоб то це те, що вивчається наукою, на дослідження чого спрямовані її сили. Кожний об'єкт в собі має різні аспекти – **предмет**, який представлений в системі основних категорій науки.

Згідно класифікації Б.М. Кедрова існує два основних об'єкта дослідження:

- **природа** – **органічна і неорганічна**;
- **людина** – сама **людина** з власними індивід. характеристиками і **людське суспільство**.

Грань між ними також відносна.

Відповідно всі науки поділяються на: **природничі та гуманітарні** (гуманітарні поділяються на **соціальні та філософські**). Отже виділені 3 розділи наукового знання, кожний з яких представляє певний комплекс наук. Класифікація наук згідно даному підходу виглядає як «трикутник наук»:



Отже, місце психології визначається на перетині дослідницьких інтересів всіх груп наук і займає центральне місце в «трикутнику наук», що сприяє збагаченню

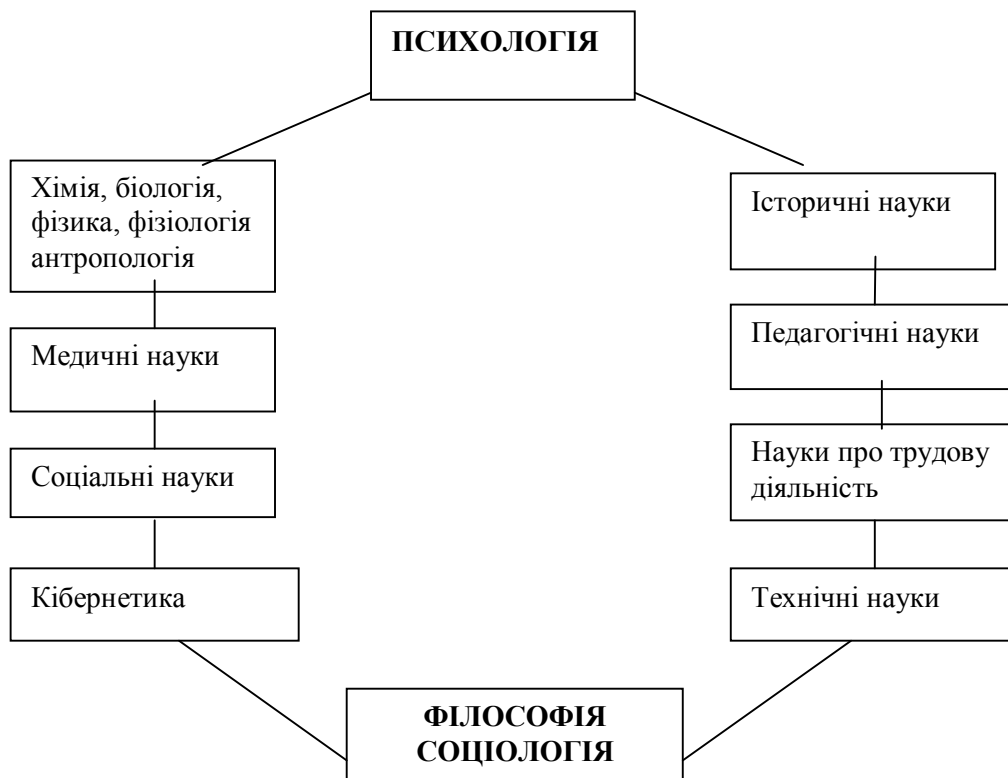
наукового потенціалу самої психології та можливостей поєднання в своєму дослідницькому арсеналі можливостей всіх зазначених наук.

Однак, психологія не є тільки «реципієнтом» (отримувачем, користувачем) інформації, понять, концептуальних моделей та дослідницьких стратегій інших «сусідніх» наук. Вона вносить свій особистий внесок у сучасну систему знань про людину. На думку швейцарського психолога Ж. Піаже (1896-1980 рр. життя), «психологія займає центральне місце не тільки як продукт всіх інших наук, але і як можливий джерело їх формування і розвитку». З точки зору вітчизняного психолога Б.Г. Ананьєва (1907-1972 рр. життя), «психологія призвана привести до синтезу, інтегрувати дані і досягнення суміжних з нею наук, на рівні конкретно-наукового знання». Б.Ф. Ломов (1972 р.н.) назвав психологію «інтегратором всіх наукових дисциплін, предметом яких є людина».

Крім класифікації наук за об'єктом, можливі ще й інші способи їх розподілу, наприклад, на **фундаментальні** (такі, що вивчають оточуючий світ з точки зору основних законів, закономірностей та формулюють основні теоретичні положення даної науки) та **прикладні** (орієнтовані на застосування отриманих знань на практиці, вирішують практичні проблеми соціуму).

### ЗВ'ЯЗОК ПСИХОЛОГІЇ З ІНШИМИ НАУКАМИ

На сучасному етапі розвиток психологічних знань відбувається завдяки розширенню зв'язків психології з іншими науками, при збереженні психологією своєї наукової специфіки та самостійності. Крім того, значна кількість наук так чи інакше мають потребу враховувати знання та досягнення психологічної науки.



## ГАЛУЗІ ПСИХОЛОГІЇ

Сучасна психологія представляє собою розгалужену систему наукових психологічних дисциплін та галузей. За спрямованістю діяльності психологів на пізнання, дослідження або перетворення психіки доцільно виділяти три великі групи галузей – **теоретичну, науково-прикладну та практичну психологію.**

### **До теоретичної психології належать:**

**загальна психологія** – розробляє фундаментальні теоретичні проблеми психології, формулює основні принципи, категорії, поняття, закономірності, становить фундамент розвитку психологічної науки;

**історія психології** – розглядає формування психологічних знань впродовж існування психологічної науки, історію психологічних досліджень у різні часи в різних школах;

**експериментальна** – розробляє методи дослідження та вивчення психічної реальності;

**генетична** – вивчає закономірності розвитку психіки і філогенезі (біологічної та історичної еволюції) та онтогенезі (упродовж життя окремої особи);

**соціальна** – досліджує психічні явища в процесі взаємодії людей в великих та малих групах та також механізми соціального впливу на психіку окремої людини;

**порівняльна** – досліджує філогенетичні форми психічного життя, зіставляє психіку тварин і людини, специфіку подібності та відмінності їх поведінки (її розділом є зоопсихологія);

**диференційна психологія** – досліджує індивідуально-психологічні особливості психіки, відмінні особливості психіки людей;

**психофізіологія** – вивчає фізіологічні механізми діяльності мозку, вищої нервової системи, які пов'язані з функціонуванням психіки;

**психологія особистості** – вивчає психічні властивості психіки людини як цілісного утворення, як певної системи психічних властивостей. яка має відповідну структуру, внутрішні взаємозв'язки, якій притаманна індивідуальність;

**моделювання психіки** – як розділ теоретичної психології використовує наукові відомості про психіку для формування математичних і кібернетичних моделей психічних функцій (сприймання, мислення, пам'яті, спілкування тощо) та всієї психіки загалом з метою розроблення і вдосконалення технічних систем, перевірки психологічних теорій за допомогою комп'ютерного моделювання.

### **До науково-прикладної психології належать:**

**ЗА ВИДОМ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ** – психологія праці, інженерна психологія, психологія управління та менеджменту, військова психологія, психологія спорту, психологія творчості, авіаційна психологія, космічна психологія, економічна психологія, психологія торгівлі, та т. ін.;

**ЗА КРИТЕРІЄМ РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ** – вікова психологія, екологічна психологія, педагогічна психологія, психологія аномального розвитку або спеціальна психологія: *пато-психологія, олігофренопсихологія, сурдопсихологія, тифлопсихологія і т.ін.*

**ЗА КРИТЕРІЄМ ЗБЕРЕЖЕННЯ ЗДОРОВ'Я** – патопсихологія, нейропсихологія, психофармакологія, психотерапія, психопрофілактика, психогігієна.

**ЗА КРИТЕРІЄМ ПРАВОВИХ ВІДНОСИН** – юридична психологія: *психологія юридичної діяльності (розслідування злочину), психологія скоєння злочину (психологія злочинця), психологія покарання (пенітенціарна психологія), реституційне правосуддя (відновлювальна психологія).*

Практична психологія функціонує як система спеціальних психологічних служб, спрямованих на надання безпосередньої допомоги людям у вирішенні їхніх психологічних проблем.

**До практичної психології належать:** психологічна служба сім'ї та соціального захисту населення, психологічна служба системи освіти, психологічна служба системи охорони здоров'я, практична юридична та пенітенціарна психологія, практична педагогічна психологія, практична психологія праці та профорієнтації, соціально-психологічна служба в армії, практична психологія економіки та бізнесу, практична психологія та педагогіка спорту і т. ін.

Галузі сучасної психології також виникають як міждисциплінарні, на стику психології та інших наук і науково-практичних комплексів:

- на стику **психології та суспільних наук** виникли такі галузі психології: соціальна психологія, економічна психологія, політична психологія, етнічна психологія, юридична психологія, психолінгвістика, психологія мистецтва;

- на стику **психології і природничих наук** виникли: психофізіологія, психофізика, зоопсихологія, порівняльна психологія, психобіохімія;

- на стику **психології і медицини** виникли: патопсихологія, медична психологія, нейропсихологія, психотерапія, психофармакологія;

- на стику **психології і педагогіки** виникли: вікова психологія, педагогічна психологія;

- на стику **психології і технічних наук** виникли: інженерна психологія, ергономіка.

**Отже, ПСИХОЛОГІЯ, ґрунтуючись на сучасних досягненнях філософії, біології, анатомії, фізіології, соціології та ін. наук, є наукою, що вивчає ФАКТИ, ЗАКОНОМІРНОСТІ Й МЕХАНІЗМИ становлення, розвитку та функціонування ПСИХІКИ людини та інших живих істот.**

### ЗАВДАННЯ ПСИХОЛОГІЇ:

- якісне дослідження психічних явищ;
- визначення інформативних методів діагностики та психокорекції;
- вивчення впливу соціальної дійсності на психіку людини, міжособистісні та міжгрупові взаємини;
- виявлення індивідуальних особливостей, закономірностей та шляхів формування особистості в сучасних умовах;
- дослідження психологічних умов професійної діяльності, встановлення закономірностей динаміки працездатності;
- визначення заходів та засобів психологічного забезпечення професійної діяльності;
- визначення психологічних засобів впливу на особистість, колектив;
- підвищення ефективності управління в різних сферах суспільства, розкриття впливу особистості керівника та його стилю керівництва на підлеглих та колектив;
- розробка та впровадження психологічних методів саморегулювання людиною психічних станів, які виникають у небезпечних та інших (стресових) ситуаціях, запобігання психічним станам, які знижують ефективність діяльності людини та їхнє подолання;
- підвищення ролі психології в підтриманні правопорядку, організованості, психічного здоров'я та добробуту громадян;
- сприяння планомірному впровадженню психологічних знань в практику життєдіяльності людей.

### ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

В сучасній вітчизняній психології проблематика наукового вивчення психіки зводиться до 4 основних загальнотеоретичних проблем:

- **психофізіологічна проблема**, що розкриває питання про те, яким чином співвідносяться між собою психіка та нервова система;
- **психопраксична проблема**, що досліджує формування психіки людини в процесі діяльності та залежність цієї діяльності від психіки;
- **психогностична проблема**, що стосується відповідності психічного відображення дійсності самій цій дійсності;
- **психосоціальна проблема**, що розглядає характер залежності психіки людини від суспільства, в якому вона знаходиться.

# МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЇ

До методологічних основ науки відносять такі поняття, як **категорії, принципи, закони**.

**Категорії** – найбільш загальні поняття, що відбивають основні властивості й закономірності явищ об'єктивної реальності і визначають характер науково-теоретичного мислення епохи. До основних категорій психології належать:

- **Відображення:** здатність кори головного мозку відтворювати предмети і явища оточуючого (незалежно від нас існуючого, тобто об'єктивного) світу у вигляді образів цих явищ і предметів. Психічні процеси, які виникають при цьому в корі головного мозку – відчуття, сприймання, уявлення, мислення, переживання – це різні форми відображення.
- **Свідомість:** вищий рівень відображення, зміст якого полягає в узагальненому відображенні внутрішнього світу у вигляді понять, які мають прояв у мові, та характеризує усвідомлене ставлення людини до оточуючого світу. Притаманне лише людині та виникає за умов спільної діяльності людей та розвитку мови (спілкуванню).
- **Діяльність:** це динамічна система взаємодії людини, як суб'єкта, з оточуючим світом, в процесі якої людина відображує навколишній світ у формі психічних образів, реалізуються та розвиваються її потреби, цінності та відносини, відбувається цілеспрямоване перетворення предметного світу. В більш вузькому сенсі **діяльність** – це спрямована на певні аспекти оточуючого світу (предмети чи відносини), спеціально організована та соціально-детермінована активність окремого або сукупного суб'єкта (групи), яка передбачає створення соціально значущого (матеріального або ідеального) продукту.
- **Спілкування:** система спільних дій (взаємодія) двох або декількох людей, спрямованих на узгодження та поєднання спільних зусиль, що призводить до розвитку, узгодження та підтримки взаємних відносин та досягнення спільного результату. А також спілкування – це складний, багаторівневий процес встановлення та розвитку контактів між людьми, які обумовлені потребою у спільній діяльності.
- **Особистість:** суспільний суб'єкт діяльності і спілкування - це багатогранна психологічна структура, яка характеризує, перш за все, її соціальну сутність, що формується та набувається в процесі життя в предметній діяльності та спілкуванні шляхом засвоєння суспільних форм свідомості та поведінки. Людина як особистість є носієм свідомості, суспільних форм життя та відносин.

**Принцип психології** – це коротко сформульована теорія психології, що відбиває її закономірність, підсумовує її минулий досвід і стає вихідною вимогою для подальших досліджень і побудови нової теорії.

## ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ПСИХОЛОГІЇ:

**Детермінізму** (основоположний принцип) – *причинного зв'язку та взаємообумовленості психічних явищ, враховує причинно-наслідкові зв'язки, а також фактори, що обумовлюють психічні явища: середовища і спадковості; внутрішні стани і зовнішні їх прояви.*

**Єдності свідомості і діяльності** – *психіка, свідомість і особистість розвиваються в нерозривній єдності з діяльністю. Свідомість створює внутрішній план діяльності людини.*

**Розвитку** – *психіка розглядається як продукт розвитку і в процесі розвитку. Розвиток, тобто перехід психічних явищ з одного рівня організації на інший та виникнення нових форм психічних явищ і процесів, відбувається закономірно.*

**Особистісного підходу** - *індивідуальний підхід до людини, врахування всіх індивідуальних і соціально-психологічних особливостей людини.*

**Відображення** (доповнює принцип детермінізму) - *показує, що психічні явища несуть в собі зовнішній зміст, тобто психіка є суб'єктивним образом об'єктивного світу. В ній відображається світ, що існує поза суб'єктом (людиною). Але й суб'єкт належить до цього світу, несе його в собі, виявляє до нього певне ставлення. Тобто психіка є не тільки суб'єктивним, а й суб'єктивним явищем.*

**Системно-структурний** (узагальнювальний для всіх інших принципів) – *явища оточуючого середовища необхідно досліджувати у їх внутрішніх зв'язках та динамічного цілого, яке вони утворюють, набуваючи нові властивості, притаманні новому цілому. Відносини та взаємозв'язки між елементами системи утворюють її структуру.*

**Об'єктивності** - *відповідність отриманих результатів реальній дійсності, неупередженість пізнання психічних явищ.*

# МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ В ПСИХОЛОГІЇ

Наука – це, перш за все, дослідження тих явищ, які є її предметом. **МЕТОДИ** наукового дослідження – це **прийоми і засоби**, за допомогою яких отримуються факти та доводиться існування явищ, які складають емпіричну основу тієї чи іншої науки.

Ананьєв Б.Г. запропонував таку класифікацію методів психологічного дослідження:

## I. ОРГАНІЗАЦІЙНІ МЕТОДИ:

- 1) порівняльний метод (співставлення психічних явищ між різними групами носіїв психіки – за віком, статтю, походженням і т.ін.);
- 2) лонгітюдний метод (багаторазове обстеження одних і тих же осіб протягом тривалого періоду);
- 3) комплексний метод (одночасно використовуються методи різних наук – соціології, етнографії, педагогіки і т.ін.).

## II. ЕМПІРИЧНІ МЕТОДИ:

- 1) **обсерваційні:** спостереження і самоспостереження;
- 2) **експериментальні методи:** природний, лабораторний, формуючий;
- 3) **психодіагностичні методи** (тести, анкети, опитувальники, соціометрія, інтерв'ю, бесіда),
- 4) **метод аналізу процесу та продуктів діяльності;**
- 5) **біографічний метод;**
- 6) **близнюковий метод;**
- 7) **моделювання.**

## III. МЕТОДИ ОБРОБКИ ДАНИХ:

- 1) **кількісні (статистичні) методи;**
- 2) **якісні методи (аналіз, диференціація даних за групами).**

## IV. ІНТЕРПРЕТАЦІЙНІ МЕТОДИ:

- 1) **генетичний метод (аналіз матеріалу в плані розвитку з виділенням фаз, стадій, критичних моментів і т.ін.);**
- 2) **структурний метод (встановлення структурних зв'язків між різними сторонами психічного явища).**

## ЕМПІРИЧНІ методи психологічного дослідження поділяють на **ОСНОВНІ**:

<b>Спостереження –</b> метод тривалого, планомірного, цілеспрямованого спеціально організованого дослідження та опису психічних явищ, які виявляються в діяльності та поведінці людей на основі їх безпосереднього сприймання		<b>Експеримент –</b> спосіб чуттєво-предметної діяльності, метод пізнання психічної діяльності, при якому психічні явища вивчаються в спеціально створених або контрольованих дослідником умовах
<b>Види</b>		<b>Види</b>
<b>Життєве</b> - неорганізоване, випадкове сприймання фактів і явищ оточуючого світу.	<b>Наукове</b> – цілеспрямована, систематична, планомірна реєстрація фактів і явищ, яка має чітку програму, характеризується аналітичністю та оперує системою певних, однозначних наукових понять, а також науковим поясненням причин та природи досліджуваних явищ.	<b>лабораторний</b> (проводяться в спеціально організованому середовищі) - <b>природний</b> ; <b>констатуючий</b> експеримент (виявляються певні особливості розвитку психічних явищ) - <b>формуючий</b> експеримент (передбачає цілеспрямований вплив на психічне явище з метою формування в ньому певних якостей); <b>пошуковий</b> експеримент – спрямований на отримання принципово нової інформації у малодосліджених наукових сферах;
	<b>Об'єктивне</b> (зовнішнє) - <b>самоспостереження</b> (внутрішнє - інтроспекція); <b>польове</b> (природне) – <b>лабораторне</b> ; <b>індивідуальне</b> – <b>колективне</b> ;	<b>уточнюючий</b> – визначення меж в яких виявляється та розповсюджується дія певних

	<b>випадкове – заплановане;</b> <b>систематичне – несистематичне;</b> <b>повне – неповне;</b> <b>суцільне – вибіркоче;</b> <b>констатуюче – оцінююче;</b> <b>стандартизоване - нестандартизоване;</b> <b>відкрите – приховане;</b> <b>включене – стороннє;</b> <b>пряме (безпосереднє) – непряме (опосередковане);</b> <b>спроваковане – неспроваковане.</b>	явищ, теорій та законів; <b>критикуючий</b> – здійснюється з метою спростування існуючих законів або теорій новими фактами; <b>відтворюючий</b> – передбачає точне повторення експериментів попередніх дослідників для перевірки достовірності, надійності і об’єктивності отриманих ними результатів.
--	---	--

### ДОПОМІЖНІ:

#### 1. Широко поширений в психології метод **тестування**.

**Тест** – це стандартизоване психологічне випробування, в результаті якого здійснюється спроба оцінити ступінь розвитку якогось психічного явища. Частіше за все використовуються тести визначення здібностей (вимірюються рівні розвитку психічних властивостей), тести успішності (визначається ступінь готовності до певної діяльності), проєктивні тести (встановлюється наявність певних психічних властивостей у людини завдяки тлумаченню нею якоїсь штучної події).

#### 2. Опитування.

#### 3. Бесіда.

#### 4. Аналіз продуктів діяльності (напр. малюнки).

#### 5. Анкетування.

#### 6. Контент-аналіз (аналіз документів, друкованої інформації і т.ін).

#### 7. Експертне оцінювання.

## 1.2 МАТЕРІАЛЬНА ОСНОВА ПСИХІКИ. ПСИХІКА І МОЗОК

Психіка являє собою властивість мозку, а психічна діяльність організму здійснюється за допомогою спеціальних фізіологічних механізмів.

### РОЗВИТОК ПОГЛЯДІВ НА ФІЗІОЛОГІЧНУ ОСНОВУ ПСИХІКИ

**Р. ДЕКАРТ** У XVII ст. французький вчений висунув припущення про те, що нервова система, керуючи життям організму, функціонує рефлекторно, що різні види діяльності організму є відповідями на ті чи інші подразники та здійснюються завдяки участі певних відділів мозку.

**І.М.СЕЧЕНОВ** У другій половині XIX ст. у книзі “Рефлекси головного мозку” Сеченов висунув і обґрунтував думку про те, що всі акти свідомої і несвідомої психічної діяльності людини за способом свого походження є рефлекси. В рефлекторному акті виділяються три ланки: перша – подразнення перетворюється в нервове збудження; друга – на основі процесів збудження і гальмування відбувається переробка інформації й прийняття рішення; третя – виконуюча ланка, тобто передача команди до виконуючих органів. *Об’єднання ланок назвали рефлекторною дугою.*

**І.П.ПАВЛОВ** В першій половині XX ст. Павлов обґрунтував ідеї рефлекторної роботи вищих відділів головного мозку та винайшов метод об’єктивного дослідження їх функціонування.

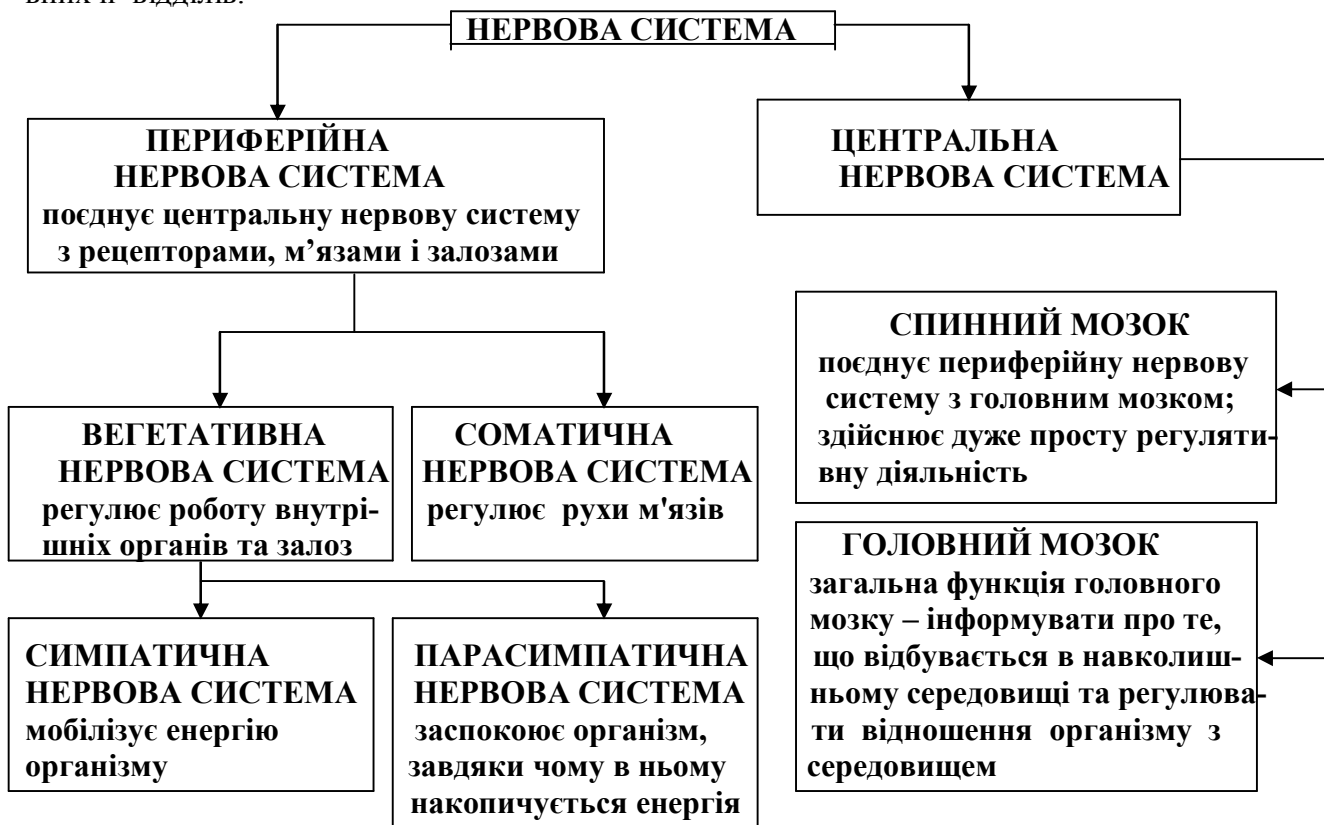
**Н.А.БЕРНШТЕЙН** Обґрунтував ідею зворотного зв’язку при активній регуляції поведінки організму, завдяки чому відбувається співставлення результату дії з її попереднім планом. Це регулювання вчений назвав принципом сенсорної кореляції і виклав його схематично у вигляді рефлекторного кільця.

**П.К.АНОХІН** В дослідженнях цього вченого стверджується, що рефлекторне кільце та принцип корекції є універсальним механізмом саморегулювання всієї складної поведінки тварин і людини, і чим вище рівень розвитку психіки, тим досконаліший механізм саморегуляції.

## БУДОВА НЕРВОВОЇ СИСТЕМИ

**НЕРВОВА СИСТЕМА** – це інформаційно-регулятивний механізм організму, що складається із великої кількості (у людини біля 100 млрд.) взаємопов'язаних між собою нервових клітин – **НЕЙРОНІВ**. Різні нейрони виконують різні функції. Одні – **РЕЦЕПТОРИ** – перетворюють енергію зовнішнього світу в нервові імпульси (електричні розряди, що проходять по нейрону зі швидкістю від 3 до 100 м/с), що є закодованою інформацією про фізико-хімічні властивості оточуючого світу. Інші – **СЕНСОРНІ НЕЙРОНИ** – проводять збудження від рецепторів до мозку. Треті – **МОТОРНІ НЕЙРОНИ** – проводять команди мозку до м'язів та залоз внутрішньої секреції. І, нарешті, останні – **ІНТЕРНЕЙРОНИ** – здійснюють обмін нервовими імпульсами між нейронами.

Нервова система функціонує як єдине ціле, але окремі її функції пов'язані з діяльністю певних її відділів.



В цілому нервова система виконує дві взаємообумовлені функції: взаємодії організму із зовнішнім середовищем (вища нервова діяльність) та об'єднання і регулювання роботи внутрішніх органів (нижча нервова діяльність).

Психічна діяльність базується на такому своєму нейрофізіологічному механізмі як **РЕФЛЕКТОРНЕ КОЛО**, одні ланки якого забезпечують сприймання подразників, інші перетворюють їх в сигнали, треті – центральні - здійснюють планування, регулювання поведінки, четверті доводять команди центру до м'язів та залоз внутрішньої секреції, п'яті забезпечують зворотній зв'язок, завдяки чому коригуються дії організму.

Фізіологічним центром психічної діяльності є головний мозок, функціональна організація якого виглядає наступним чином:

1 БЛОК	Енергетичний блок, який підтримує тонус, необхідний для нормальної роботи вищих відділів кори головного мозку (розміщений у мозковому стовбурі)	При пошкодженні функцій першого блоку увага стає нестійкою, з'являється байдужість, сонливість
2 БЛОК	Блок прийому, перероблення і збереження інформації (розміщений у задніх відділах обох півкуль, тім'яні, потиличні та скроневі відділи мозку)	Порушення нормальної роботи блоку призводить до втрати чутливості і глибокої втрати чіткості рухів
3 БЛОК	Блок, який забезпечує програмування, регулювання і контроль діяльності (розміщений у лобних долях кори)	Пошкодження блоку призводить до дефектів поведінки, зміни в сфері рухів

У психічному житті людини особлива роль належить лобним долям, пошкодження яких



знижує розумові здібності, порушується особистісна сфера людини.

**Принципово важливим є те, що головний мозок побудований з двох півкуль – лівої та правої, переробка інформації в яких суттєво відрізняється за своїм змістом**

<b>ЗМІСТ ОБРОБКИ ІНФОРМАЦІЇ РІЗНИМИ ПІВКУЛЯМИ</b>	
<b>ЛІВА ПІВКУЛЯ</b>	<b>ПРАВА ПІВКУЛЯ</b>
Індуктивна обробка інформації Сприймання абстрактних ознак Послідовна обробка Аналітичне сприймання Сприймання часу	Дедуктивна обробка інформації Сприймання конкретних ознак Одночасна обробка Синтетичне (цілісне) сприймання Сприймання простору

Ліва півкуля – це «формальний логік», що розрізняє хибні висловлювання і істинні, це орган рефлексії, свідомості та регуляції довільних дій і когнитивного навчання. Ця півкуля відповідальна також за почуття «ми», соціальну систему значень. Крім цього, з її роботою пов'язані позитивні емоції та почуття гумору.

Права півкуля в цілому відповідальна за підсвідомі процеси, мимовільну увагу і її розподіл. Тут забезпечується сприймання безперервної картини світу, мимовільна та емоційна пам'ять. Ця півкуля мислить чуттєво, образно, здійснює інтуїтивну перевірку гіпотез. Суттєво, що вона має справу з актуальним часом, діями «тут і тепер». Права півкуля – це півкуля правди, бо все вона сприймає серйозно. Тому це також півкуля образ і депресії.

Загалом, базовою функцією фізіологічної діяльності півкуль головного мозку є формування умовних рефлексів на базі рефлексів безумовних.

**Нагадаємо, що рефлекси - це закономірні реакції організму на певні подразники, що здійснюються за участю тих чи інших відділів центральної нервової системи.**

Якщо безумовні рефлекси з'являються в процесі біологічної еволюції і передаються кожному організму в спадщину, то умовні рефлекси утворюються на основі безумовних рефлексів у процесі індивідуального життя. В основі виникнення умовного рефлексу лежить утворення нового, тимчасового нервового зв'язку між двома збудженнями (від умовного і безумовного подразника) у ділянках кори великих півкуль головного мозку, замикання шляху між ними.

В цілому, для індивідуальних організмів, що мають нервову систему, з точки зору їх адаптації до навколишнього середовища, головне значення має саме умовно-рефлекторна діяльність. Саме вона дозволяє організмам пристосовуватися до безлічі умов, в яких вони існують. Активність умовно-рефлекторної діяльності обумовлена наявністю таких нервових процесів як збудження і гальмування. Збудження виникає завдяки впливу зовнішніх і внутрішніх подразників, що призводить мозкові клітини і пов'язані з ними робочі апарати організму в діяльний стан. Гальмування також виникає під впливом зовнішніх та внутрішніх подразників, але результатом цього є пасивний стан нервових клітин та робочих апаратів організму.

**Встановлено, що при слабкому напруженні процеси збудження або гальмування іррадіюють, тобто поширюються на інші зони кори головного мозку, при досить сильному напруженні ці процеси концентруються, а при надзвичайно сильному знов іррадіюють. Важливо також ураховувати ефект взаємної індукції в умовно-рефлекторній діяльності головного мозку. Взаємна індукція – це збудження певної ділянки кори, що супроводиться одночасним зниженням збудливості, гальмуванням суміжних ділянок і, навпаки, виникнення гальмування в даній ділянці тягне за собою підвищення збудливості інших ділянок кори.**

Коли ми розглядаємо той вплив на умовно-рефлекторну діяльність головного мозку, який здійснюють процеси гальмування, то привертає увагу наявність їх різних видів. Так, всі види гальмування загалом поділяються на **безумовне гальмування** (зовнішнє, пасивне) та **гальмування умовне** (внутрішнє, активне).

**Безумовне гальмування має такі підвиди, як ЗОВНІШНЄ ГАЛЬМУВАННЯ та ПОЗАМЕЖНЕ ГАЛЬМУВАННЯ.**

**ЗОВНІШНЄ ГАЛЬМУВАННЯ** виникає тоді, коли, наприклад, під час дії умовного

подразника раптом починає діяти сильний побічний подразник, за рахунок чого гальмується умовний рефлекс.

**ПОЗАМЕЖНЕ ГАЛЬМУВАННЯ** виникає в тих випадках, коли умовний подразник занадто сильний. Ефект його дії в такому разі не збільшується, а, навпаки, зменшується.

Умовне гальмування має такі підвиди, як загальне, диференційне, запізнене та охоронне.

**ЗАГАЛЬНЕ ГАЛЬМУВАННЯ** виникає тоді, коли умовний рефлекс певний час не підкріплюється безумовним подразником. Тоді умовний подразник поступово стає гальмівним.

**ДИФЕРЕНЦІЙНЕ ГАЛЬМУВАННЯ** виникає тоді, коли один подразник підкріплюється, а інші, близькі до нього подразники, не підкріплюються безумовним подразником.

**ЗАПІЗНЕНЕ ГАЛЬМУВАННЯ** виникає в тих випадках, коли безумовне підкріплення поступово відтягується в часі. Тоді і умовний рефлекс виникає також пізніше.

**ОХОРОННЕ ГАЛЬМУВАННЯ** захищає клітини кори великих півкуль від надмірної напруженої діяльності і, тим самим, забезпечує необхідний їм відпочинок у вигляді сну.

### 1.3 ПСИХІКА, ЇЇ ОЗНАКИ, ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК У ФІЛОГЕНЕЗИ

Протягом історії розвитку науки були запропоновані такі погляди на „момент” появи **психіки**:

- *панпсихізм* – психіку має вся матерія, жива і нежива;
- *біопсихізм* – психіку має тільки жива природа;
- *нейропсихізм* – психіка є тільки там, де є нервова система;
- *антропоцентризм* – тільки людина має психіку.

#### ВИНИКНЕННЯ ПСИХІКИ

Психіка є результат довготривалого розвитку живої матерії.

Суттєво, що різні форми матерії мають таку свою невід’ємну властивість як рух, тобто рух – це спосіб існування матерії. Саме в русі виникає така її необхідна властивість, як відображення, бо інакше рух мав би тільки хаотичну спрямованість.

**ВІДОБРАЖЕННЯ** – загальна властивість матерії, яка полягає в здатності об’єктів *відтворювати*, з різним ступенем адекватності, *ознаки, структурні характеристики та відношення* інших об’єктів.

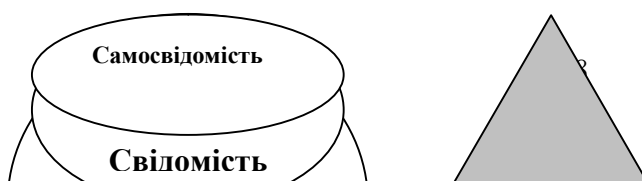
Виділяють такі *рівні (види) відображення*:

Оскільки рух може виступати у механічному вигляді, фізичному, хімічному та біологічному, то й відображення буває механічним, фізичним, хімічним та біологічним. На певному етапі живої матерії виникає психіка (психічне відображення) як якісно нова форма відображення і яка породжує *принципово нові механізми, що обумовлюють появу нових форм руху – поведінки живих істот.*

*Фізичне* – існує на рівні неживої природи у вигляді безпосереднього фізичного „сліду”, відбитку властивостей (форми, контурів) одного об’єкта в результаті взаємодії та під впливом іншого.

*Фізіологічне* (подразливість) – існує в живій природі у вигляді реакції на біологічно важливі подразники оточуючого світу. Подразливість існує у формі тропізмів у рослин, і таксисів – у тварин.

*Психічне* (чутливість) – відображення абіотичних впливів, які є сигналами або ознаками біологічно важливих впливів оточуючого середовища.



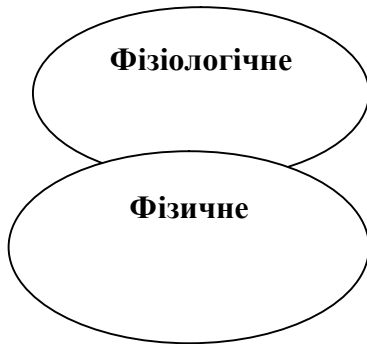


Рис. 1.1 Рівні (види) відображення

За відомою гіпотезою, *життя* утворилося шляхом біосинтезу (від груц. – життя, з'єднання) білкових сполучень, які можуть самовідтворюватися. Від неживого їх відрізняє **подразливість** – здатність змінювати свій хімічний склад у відповідь на біологічно значущі подразники: тепло, світло, вологу тощо. Але подразливість – це лише біологічна форма відображення, є лише передумовою психічного в еволюційному сенсі і є вже у рослин (голівка соняшника повертається на рухом сонця, квітка росте, оскільки відбуваються процеси фотосинтезу та ділення клітин під впливом сонячного проміння та вологи). Тому на певному етапі еволюційного розвитку з'являється здатність живих істот реагувати на біологічно нейтральні подразники – **чутливість**, яка виявляється лише у живій істоті – ***організмів***, які реагують на запах, температуру, форму предмету, які самі не підтримують життя, але сигналізують про властивості, без яких воно неможливе. Чутливість дає можливість відображати оточуючий світ у вигляді ***відчуттів***, що є елементарною формою психічного відображення.

Взагалі, походження психіки пояснюється наступним чином. Психіка сформувалась у процесі взаємодії найпростіших живих істот з навколишнім середовищем, завдяки чому суттєво вдосконалилась регуляція цього процесу, що забезпечило ефективну життєдіяльність тваринного світу. Психіка виникла як необхідний механізм ***сигналізації, орієнтації, організації*** поведінки живих істот, що поліпшувало умови їхнього життя. Розвиток психіки здійснювався як доцільний процес і проходив ряд етапів, набуваючи на кожному з них якісно нових ознак (див. рис.1.2):



Рис. 1.2 Етапи розвитку психіки

Предмети і явища зовнішнього об'єктивного світу, впливаючи на людину, її органи чуття, відбуваються в корі головного мозку у вигляді образів цих явищ і предметів. За умов взаємодії людини з оточуючим світом, предметами і явищами цього оточуючого світу, відбувається *перенос (інтеріорізація) властивостей об'єктів зовнішнього світу у внутрішній, суб'єктивний світ людини* та формування *суб'єктивних образів*, зокрема у вигляді образів наглядного сприйняття. В результаті роботи кори головного мозку і виникають сенсорно-перцептивні образи, образи уяви, мнемічні образи, поняття, символи, орієнтири, логіка відносин і ін.

Отже, відображення людським мозком об'єктивної дійсності є *пізнання* цієї дійсності. В результаті процесу відображення дійсності виникають і формуються почуття, прагнення і дії, якості особистості, потреби, інтереси, здібності, характер, складається життєвий досвід.

Усі психічні явища, тобто всі форми відображення виникають при **активній взаємодії** людини із зовнішнім світом. *А механізм відображення полягає в здатності відповідати на зовнішні впливи.*

Відображення людини є єдність *суб'єктивного* (залежного від людини, властивого їй) і *об'єктивного* (не залежного від людини).

Відображення є об'єктивним, оскільки воно є результатом впливу об'єктивного світу і дає людині достовірні уявлення про оточуючий світ. Але одночасно відображення має суб'єктивний характер, про це свідчить те, що: 1) відображає конкретна людина, суб'єкт, особистість з усіма її особливостями і своєрідністю; 2) людина, відображаючи навколишній світ, не залишається лише спостерігачем того, що відбувається в її свідомості, у неї існує певне ставлення до предметів і явищ оточуючого світу.

Існують різні визначення **ПСИХІКИ** в залежності від того, хто дає таке визначення, але скільки б їх не було, всі вони в цілому мають спільні характеристики. Розглянемо деякі з них:

**ПСИХІКА** – це внутрішній суб'єктивний світ людини.

**ПСИХІКА** – це суб'єктивний образ об'єктивного світу, який складається у мозку та на підставі і за допомогою якого відбувається регуляція поведінки і діяльності.

**ПСИХІКА** – це здатність живих істот активно відображати об'єктивний світ у вигляді суб'єктивного образу цього оточуючого світу і саморегулювати на цій основі свою активність та поведінку.

**ПСИХІКА** – це властивість мозку як високоорганізованої матерії відзеркалювати об'єктивну дійсність і на основі психічного образу, який при цьому формується, цілеспрямовано регулювати діяльність суб'єкта і його поведінку.

**ПСИХІКА** – властивість високоорганізованої матерії; полягає в активному відображенні суб'єктом об'єктивного світу, в побудові суб'єктом невідчужної від нього картини цього світу і регуляція на цій основі поведінки і діяльності.

Сучасна психологія розглядає **ПСИХІКУ** як властивість особливої форми організованої матерії, як суб'єктивний образ об'єктивного світу, як ідеальне відображення реальної дійсності в мозку.

**ПСИХІКА** – форма активного відображення суб'єктом об'єктивної реальності, виникає в процесі взаємодії високоорганізованих живих істот із зовнішнім світом і здійснює в їх поведінці (діяльності) регулятивну функцію.

Отже, в межах матеріалістичної психології психіка розуміється як особлива властивість високоорганізованої матерії – мозку. Із цього випливає, що:

- це саме *властивість*, а не речовина, субстанція;
- це *особлива* властивість, яку не можна звести лише до фізіологічних процесів;
- це властивість високоорганізованої матерії, тобто її має не вся матерія взагалі, а матерія на певному етапі розвитку.

Ця властивість мозку полягає в здатності відображати предмети і об'єкти зовнішнього об'єктивного світу.

Психічне відображення, як властивість кори головного мозку, детермінована зовнішньою дійсністю, при цьому має такі **властивості**:

- воно **не є дзеркальним**, механічним, пасивним копіюванням оточуючого світу (як дзеркало або фотоапарат);
- воно пов'язане з пошуком, вибором, оскільки в психічному відображенні інформація підлягає специфічній обробці тому є **активним** відображенням світу у зв'язку із певними потребами;
- воно є **суб'єктивним** і вибірковим, оскільки належить суб'єкту, поза суб'єктом не існує та залежить від суб'єктивних властивостей організму.

*О.М. Леонт'єв* визначає два критерія психіки: **чутливість і здатність до навчання**. На думку *О.М. Леонт'єва*, елементарною формою психіки є **відчуття**, що відбивають зовнішню об'єктивну дійсність та її окремі властивості.

За гіпотезою *О.М. Леонт'єва* стосовно виникнення психіки, психічне відображення проходить такі стадії або *етапи розвитку в процесі еволюції* живих істот:

### І. СТАДІЯ ЕЛЕМЕНТАРНОЇ СЕНСОРНОЇ ПСИХІКИ

РІВНІ	ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕДІНКИ	ВИДИ ЖИВИХ ІСТОТ
А. Нижчий рівень. Примітивні елементи чутливості. Розвиток подразливості	Чіткі реакції на біологічно значущі властивості середовища через зміну швидкості і напрямку руху. Елементарні форми рухів. Слабка пластичність поведінки. Несформована здатність реагування на біологічно нейтральні властивості середовища. Слабка нецілеспрямована рухова активність.	Найпростіші. Нижчі багатоклітинні організми, які живуть у водному середовищі.

Б. Вищий рівень. Наявність відчуттів. Поява органу маніпулювання – щелеп. Формування елементарних умовних рефлексів	Чіткі реакції на біологічно нейтральні подразники. Розвинена рухова активність. Здатність уникати несприятливих умов середовища, вести активний пошук позитивних подразників. Індивідуальний досвід і навчання відіграють невелику роль. Головні значення в поведінці мають жорсткі вроджені програми.	Вищі (кільчасті) черви, брюхоногі молюски, деякі інші безхребетні.
---	--	--

## II. СТАДІЯ ПЕРЦЕПТИВНОЇ ПСИХІКИ

РІВНІ	ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕДІНКИ	ВИДИ ЖИВИХ ІСТОТ
А. Низький рівень. Відображення зовнішньої дійсності у формі образів предметів. Інтеграція, об'єднання впливових властивостей в цілісний образ. Основний в цілісний образ. Основний орган маніпулювання – щелепи.	Формування рухових навичок. Переважають сталі, генетично запрограмовані компоненти. Рухові здібності складні і різноманітні (пірнання, повзання, ходьба, біг, стрибки, лазіння, політ тощо). Активний пошук позитивних подразників, уникнення негативних (шкідливих), розвинена захисна поведінка.	Риби й нижчі хребетні, деякі вищі безхребетні (члениногі і головоногі, молюски, комахи).
Б. Середній рівень. Елементарні форми мислення (розв'язування завдань). Складення певної „картини світу”.	Високорозвинені інстинктивні форми поведінки. Здатність до навчання.	Вищі хребетні (птахи і деякі ссавці)
В. Вищий рівень. Виділення в практичній діяльності особливої, орієнтовно-дослідної фази. Здатність розв'язувати одне й те ж завдання різними методами. Здатність переносити один раз знайдений принцип вирішення завдання в нові умови. Створення і використання в діяльності примітивних знарядь. Здатність до пізнання оточуючої дійсності незалежно від наявних біологічних потреб. Безпосередній розсуд і врахування причинно-наслідкових зв'язків між явищами в практичних діях (інсайт).	Виділення спеціалізованих органів маніпулювання: лап і рук. Розвиток дослідницьких форм поведінки з широким використанням раніше набутих знань, умінь і навичок.	Мавпи, деякі вищі хребетні (собаки, дельфіни, слони).

Таким чином, зазначене вище свідчить про те, що виникнення первісної психіки пов'язане з переходом від допсихічних форм регуляції поведінки – так званих таксисів (тропізмів), властивих рослинним і найпростішим тваринним організмам – до власне психічних, сигнальних форм регуляції поведінки тварин. На найвищих щаблях еволюції тварин певного значення в їх життєдіяльності набувають такі форми розвитку психіки, як научіння та інтелектуальна діяльність.

## НАУЧІННЯ ЯК ІНДИВІДУАЛЬНО-НАБУТІ ФОРМИ ПОВЕДІНКИ



## III. ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ПОВЕДІНКА



Зауважимо, що у вищих тварин, особливо у мавп, спостерігається не тільки використання різних предметів, наприклад, гілок, кісток, каміння, але й маніпулювання ними, що передує їх вживанню як знарядь праці, що притаманно тільки людині.

## ПСИХІКА ЛЮДИНИ ТА ЇЇ ОСОБЛИВОСТІ

Хоча психіку мають усі живі істоти, але психіка людини має суттєві відмінності. Так, до складу психіки людини входять такі її механізми як **нетваринне відображення, проектування та упредметнення**, що мають такий зміст:

**ВІДОБРАЖЕННЯ:** 1) у людини воно має активний характер, пов'язаний з пошуком та вибором адекватних умовам середовища способів дій; 2) психічне відображення має випереджувальний характер, забезпечує функцію, передбачену в діяльності та поведінці; 3) кожний психічний акт є результатом дії об'єктивного через суб'єктивне відображення, через людську індивідуальність, що накладає відбиток своєрідності на її психічне життя; 4) у процесі діяльності психічне відображення постійно поглиблюється, вдосконалюється й розвивається.

**ПРОЕКТУВАННЯ:** 1) основною функцією проектування є впорядкування і гармонізація змістів відображення відповідно до мети дій чи діяльності людини; 2) проектування як процес означає сукупність і послідовність розумових або психомоторних дій, внаслідок яких створюються образи, схеми чи знакові системи.

**УПРЕДМЕТНЕННЯ** - це елемент свідомості й доцільної діяльності людини. Ця діяльність має три основні форми: 1) **матеріальна** – до якої входять виробництво, фізична праця тощо, робота, якою людина перетворює і втілює себе в довкілля; 2) **психічна** – виробництво та інтерпретація змісту відображення, добір цінностей, розумових операцій, переживання і т.ін., що виступає конструктивними елементами будь-якого виробництва; 3) **творіння себе самого** – розвиток душевних і духовних потенцій, а також усунення різних форм відчуження.

### **ВИНИКНЕННЯ ПСИХІКИ ЛЮДЕЙ**

Етап, на якому виникла психіка людини, пов'язаний зі змінами в поведінці людиноподібних мавп та прадавніх людей, що відбулися кілька мільйонів років тому. Це було, як можна собі зараз уявити, тоді, коли наші найдавніші прашури зішли з дерев і зайнялись сумісним мисливством. Тоді ж таки вони навчилися видобувати та зберігати вогонь і виробляли прості знаряддя праці. Виник принципово новий процес поведінкової адаптації – пристосування до навколишнього середовища за допомогою праці. Для цього вже були сформовані біосоціальні передумови – здатність до маніпулювання предметами, стереоскопічний зор, скоординований з рухами передніх кінцівок, розвинена шкіром'язова чутливість та набуті навички сумісної діяльності. Все це зумовило якісно новий етап в розвитку психіки майбутньої людини.

Виготовлення знарядь праці в умовах групи пов'язане з передбаченням їх використання та суспільним поділом процесу їх виготовлення, що стимулювало розвиток інтелекту та понятійної мови. Інакше кажучи, трудові дії набували свого сенсу тільки тоді, коли вони були пов'язані з діяльністю інших людей. Це, в свою чергу, зумовило виникнення свідомих дій, відірваних від наявної біологічної мети, дій, що були пов'язані з розумом та волею людини, яка почала моделювати різні відношення між речами, прогнозувати їх зміни та регулювати на цій основі свою поведінку.

В праці розвинулись психомоторика та інтелектуальні якості людини, удосконалювалась її сенсорна чутливість, збільшилась кількість якостей різних предметів, що відображаються, покращалась координація рухів. Це викликало інтенсивний розвиток сенсорної та моторної зон кори головного мозку, а також лобної її частини, що відповідає за інтелект.

Завдяки мові психіка людини почала обумовлюватись загальнолюдським досвідом. Виник феномен соціальної ідентифікації – ототожнювання людини з соціумом. Потяги індивіда починають орієнтуватись на потяги та інтереси інших людей, на основі чого формується загальноприйнята система суспільних цінностей та норм, виникає здатність виконувати моральні вчинки.

Вже на початкових етапах історії людства система моральних заборон взяла під свій захист усіх членів первісної громади, завдяки чому виникло усвідомлення залежності їх громадської взаємозалежності. Це навчило наших прашурів додержуватись визначених соціально-рольових функцій та контролювати їх виконання іншими людьми.

Таким чином в процесі соціоантропогенезу сформувався суспільний фактор детермінації людської психіки, а саме поведінка людини стала регулюватись не природними імпульсами її організму, а суспільними вимогами. Що, в свою чергу, сформувало свідомість людини як вищої форми психіки. Змістом свідомості є категоріальне та ціннісноосмислене відображення дійсності.

Якщо порівняти психіку тварин та людей, то в загальному вигляді відмінності між ними мають такий зміст:



## СУТНІСТЬ ВІДМІННОСТЕЙ ПСИХІКИ ТВАРИНИ І ЛЮДИНИ

ОСОБЛИВОСТІ “ДІЯЛЬНОСТІ” ТВАРИНИ	ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ
Поведінка тварини інстинктивно-біологічна	Діяльність спрямовується пізнавальною потребою та потребою в спілкуванні
У тварин не існує суспільства, немає спільної діяльності	Кожна дія набуває для людей значення лише в міру того місця, яке вона займає в їх спільній діяльності
Тварини керуються наочними враженнями	Людина абстрагує, проникає в зв'язки та відносини речей, встановлює причинно-наслідкові залежності
У тварини типові, спадково закріплені програми поведінки	У людини передача й закріплення досвіду здійснюється через соціальні засоби спілкування (мова та інші системи знаків)
У тварини зачатки діяльності за допомогою знарядь не призводять до виконання принципово нових операцій	Людина виготовляє знаряддя праці

Суттєво також зазначити, що в тваринному світі процес спілкування здійснюється за допомогою першої сигнальної системи. **Перша сигнальна система** характеризується тим, що сигнальну функцію виконують предмети і явища зовнішнього світу, їх різноманітні властивості, які безпосередньо діють на рецептори. Ця система існує і у людей. Але головною для них є друга сигнальна система, яка взаємодіє з першою. **Друга сигнальна система** – це система тимчасових нервових зв'язків, що утворені за участю мови як засобу спілкування людей. Це означає, що другу сигнальну систему складає слово, яке може без обмежень відображати усі аспекти об'єктивної дійсності.

Мова як друга сигнальна система почала виконувати ще одну свою функцію, що існує тільки у людей. Вона стала формою існування **свідомості**.

**До виникнення мови поведінка в тваринному світі обумовлювалась впливом двох джерел: спадково закріпленою програмою та власним досвідом. З появою мови виникло і третє джерело, що формує діяльність людини, – трансляція та засвоєння суспільного досвіду. Тобто, за допомогою мови стало можливим поширювати суспільний досвід серед людей, поширювати без обмеження як в часі, так і в просторі.**

## СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНА ПРИРОДА СВІДОМОСТІ ЛЮДИНИ

Свідомість як особливий рівень психіки виникає тільки в умовах суспільних відносин. В свою чергу, передумовою й результатом розвитку цих відносин є трудова діяльність людини, повне значення якої виглядає наступним чином.



**Свідомість є найвищим рівнем психіки, який притаманний тільки людині та безпосередньо пов'язаний з мовою та суспільною діяльністю.**

Якщо складна діяльність вищих тварин підкоряється природним зв'язкам і відношенням, оскільки будь-яка «діяльність» тварин спрямована на предмети біологічної потреби і спонукаються цими предметами – предмет діяльності і мотив, який є біологічним, завжди зливаються, збігаються між собою. У людини діяльність підкоряється зв'язкам і відносинам суто суспільним.

Домінування соціокультурних факторів в процесах розвитку і самоорганізації - специфічна особливість людської психіки, становлення якої відбувається в певному соціокультурному контексті, завдяки засвоєнню або присвоєнню норм, цінностей, комунікативних засобів, знань, традицій, символів і інших продуктів певної культури.

**Спроби з'ясувати соціокультурні чинники розвитку психіки здійснювались вже в другій половині XIX ст.:**

- в *психології народів*, основоположниками якої є М. Лацарус, Х. Штейнталь, В.Вундт, - в рамках якої вважали, що **вищі** психічні функції можна зрозуміти лише через спілкування та фактори суспільного життя;
- в *розуміючій психології* В. Дільтея, в якій робився акцент на залежності особистості від феноменів культури, які зафіксовані в знаково-символічній формі.

Засвоєння суспільно-історичного досвіду – специфічно людський шлях онтогенезу, відсутній у тварин. У тварин генетичну основу поведінки складають безумовно-рефлекторні механізми, інстинкти. У ході індивідуального життя вони розвиваються, формуються, пристосовуються до мінливих елементів зовнішнього середовища – це процес «розгортання» спадкоємного досвіду.

Поведінка сучасної дорослої людини є результат двох різних процесів: *біологічної еволюції тварин і суспільно-історичного розвитку* людства.

У *філогенезі* це дві незалежні лінії. Пристосування людини до середовища викликає до життя принципово іншу, ніж у тварин, інакше організовану систему поведінки. Ця нова система поведінки формується при досягненні певного ступеня біологічної зрілості, однак без зміни біологічного типу людини.

В *онтогенезі* ці дві лінії злиті воедино, дитина водночас формується і як біологічна істота, і як продукт культурно-історичного розвитку.

У дитини спадкоємні органічні передумови відрізняються від тваринних наступним:

- вони жорстко не детермінують майбутню поведінку людини;
- у генетичних структурах мозку людини не зміг зафіксуватись відносно молодий, власне людський досвід, тобто досягнення її культурної історії;
- мозок людини відрізняється надзвичайною пластичністю, особливою здатністю до прижиттєвого формування функціональних систем.

**У свідомості людини дійсність відкривається їй в об'єктивній стійкості її властивостей, у її відокремленості, незалежності від суб'єктивного ставлення до неї людини, від її наявних потреб.**

**Це стає можливим тому, що узагальнене відображення дійсності, вироблене людством, фіксується в системі значень (понять, норм, знань, способу дій).** Людина, з'явившись на світ, знаходить вже готову, історично сформовану систему значень і опановує нею так само, як вона опановує знаряддям.

Процес засвоєння людського видового досвіду відбувається прижиттєво, в індивідуальному житті дитини, у її практичній діяльності, яка опосередковується дорослими.

### ТЕОРІЯ ВИЩИХ ПСИХІЧНИХ ФУНКЦІЙ Л.С. ВИГОТСЬКОГО

На початку 30-х років ХХ ст. вітчизняний психолог Л.С. Виготський розробив концепцію природи психіки людини та розвитку її психічних функцій в процесі засвоєння нею цінностей культури, яка отримала назву «**Культурно-історична теорія вищих психічних функцій**».

Культурно-історична теорія Л. С. Виготського є вченням про спеціальну знакову організацію всіх власне людських форм психіки. Психологічний і духовний розвиток людини відбувається завжди за рахунок особливих, спеціально організованих, таких, що виробляються в історії і закріплюються в культурі, в самих різних, часом вельми несподіваних і екзотичних формах, штучних **системах психотехнічної дії**, тобто дій з оволодіння і зміни психіки за допомогою застосування штучних знакових засобів. Виготський вважав, що в розвитку поведінки людини слід розрізнити дві основні лінії:

одна – це лінія **природного розвитку** поведінки, тісно пов'язана з процесами загальноорганічного зростання і дозрівання дитини;

інша – це лінія **культурного становлення та розвитку психічних функцій**, оволодіння культурними засобами поведінки, внаслідок чого відбувається розвиток нових способів мислення.

Культурний розвиток полягає в оволодінні такими допоміжними засобами поведінки, які людство виробило в процесі свого історичного розвитку і якими є **мова, письмо, система числень і ін.** Отже, Л.С. Виготський, виходячи з того, що психіка детермінується трудовою діяльністю, висунув ідею «**психологічних знарядь**» які штучно вироблені людством і є елементом культури.

Вищі психічні функції формуються у дитини в процесі спілкування з дорослими, в якому відбувається засвоєння дитиною систем культурних знаків. Ці знаки опосередковують його «нижчі» (мимовільні) психічні функції, і тим самим призводять до створення абсолютно нових утворень в свідомості дитини.

Таким чином, Виготський показав, що тільки у людини виникає особливий вид психічних функцій, які він назвав «**вищі психічні**», які повністю відсутні у тварин і не дані людині від народження. Ці функції складають вищий рівень психіки людини, названий **свідомістю**. Він вважав, що вищі психічні функції формуються в ході соціальних дій і завдяки ним. **Тобто вищі психічні функції мають соціальну природу.**

Самий нижчий рівень в структурі психіки займають *психофізіологічні функції*: **сенсорна, моторна, мнемічна і ін.** Виготський назвав їх **нижчими або натуральними** психічними функціями. Вони є і у тварин. У людини з'являються **довільні форми** таких функцій, тобто людина може

змусити себе запам'ятати, звернути увагу, організувати свою розумову діяльність. Тому **під вищими психічними функціями** Виготський мав на увазі: **довільну увагу, довільну, смислову пам'ять, логічне мислення і ін.** Тобто, вищі психічні функції людини відрізняються від нижчих, природних психічних функцій, за своїми властивостями, будовою, походженням: **вони довільні, опосередковані і соціальні.**

Отже, згідно культурно-історичній теорії Виготського, виготовлення, вживання і збереження знарядь праці, розподіл праці сприяли розвитку абстрактного мислення, мови, розвитку суспільно-історичних стосунків між людьми. В процесі історичного розвитку суспільства людина змінює способи і прийоми своєї поведінки, трансформує природні завдатки і функції у вищі психічні функції – специфічно людські, суспільно-історично обумовлені форми пам'яті, мислення, уяви (смилова пам'ять, абстрактно-логічне мислення і ін.) опосередковані застосуванням допоміжних засобів, мовних знаків, створених людиною в процесі суспільно-історичного розвитку.

**Основні ідеї культурно-історичної теорії полягають в тому, що:**

- 1) Завдяки виготовленню та використанню знарядь відбулася кардинальна перебудова взаємин людини з навколишнім середовищем – людина навчилася оволодівати природою;
- 2) Для самої людини це обернулося тим, що вона навчилася оволодівати своєю психікою саме завдяки тому, що з'явилися довільні форми психічної діяльності – вищі психічні функції;
- 3) Подібно тому, як людина опановує природу за допомогою знарядь, вона опановує власну поведінку за допомогою особливих – **психологічних знарядь**. Це психологічні знаряддя – **знаки**. *Знаки – це символи, що мають певне, вироблене в історії культури значення: мова, мнемотехнічні прийоми, алгебраїчні символи, твори мистецтва, карти, умовні знаки, креслення і ін.*

Введення до структури психічної функції знака, перетворює її на вищу функцію, опосередковану. Наприклад, «взулик на пам'ять», за допомогою якого людина створює додактовий стимул, опосередковує свою реакцію за допомогою знака, який виступає як засіб запам'ятовування або психологічне знаряддя. Цей додатковий засіб не має органічного зв'язку із ситуацією і тому є штучним засобом-знаком, за допомогою якого людина опановує своєю поведінкою: запам'ятовує, робить свій вибір і т.ін. Таким чином, строюючи стимули-засоби, людина ззовні створює зв'язки в мозку, керує мозком і через нього власним тілом.

Знак завжди є спочатку засобом соціального зв'язку, засобом впливу на іншого і тільки потім він стає засобом впливу на себе. Тому вищі психічні функції – це **інтеріоризовані** соціальні відносини.

Таким чином, культурний розвиток людини можна визначити як оволодіння індивідом всебічних форм діяльності завдяки використанню психологічних знарядь – знаків, котрі стають засобами саморегуляції людини в процесі **інтеріоризації**.

**Інтеріоризація** – основний механізм психічного розвитку та виникнення психічних явищ людини – **формування внутрішніх структур людської психіки в процесі засвоєння індивідуального соціального досвіду.**

Поняття **інтеріоризації** було введено і розроблялось французькими психологами (П. Жане, Ж. Піаже і ін.), а також представниками психоаналізу. Останні намагалися показати, як в онтогенезі під впливом складних міжособистісних відносин, які «переходять» у внутрішній психічний світ, формується стійка структура інтрапсихічних зв'язків – своєрідний «каркас» особистості.

Виготський вважав, що вищі психічні функції з'являються в онтогенезі шляхом інтеріоризації знакових засобів і міжособистісних відносин, що за своєю природою і по суті є інтеріоризованими відносинами.

В онтогенезі інтеріоризація відбувається таким чином:

1. Доросла людина за допомогою слова впливає на дитину, спонукаючи її щось зробити.
2. Дитина переймає від дорослого спосіб звернення і починає впливати словом на дорослого.
3. Дитина починає впливати словом на себе (спочатку вголос, а потім – у формі внутрішнього мислення).

Єдність вищих психічних функцій і утворюють **свідомість** людини.

## ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СВІДОМОСТІ

Сутність свідомості полягає в узагальненому, оцінювальному, цілеспрямованому відображенні та творчому перетворенні дійсності, у попередній уявній побудові дій та передбаченні їх результатів, у розумному регулюванні та самоконтролюванні поведінки людини.

Свідомість як вищий рівень психічного відображення характеризується такими *психологічними характеристиками*:

*По-перше, свідомість* – це узагальнений людський досвід відносно оточуючої нас дійсності, *це знання про природу та суспільство, а також про внутрішній світ людини*. Цей досвід передається від людини до людини і не успадковується. Рівень свідомості знаходиться в прямій залежності від рівня та сукупності засвоєних знань і особистого досвіду людини. Знання, що входять до свідомості особистості, здобуваються людиною в процесі навчання і виховання, завдяки таким психічним процесам, як відчуття, сприймання, мислення, пам'ять. (Важливо підкреслити, що суспільно-історичний розвиток сформував у людини потребу в знаннях, які є спонукою, мотивом пізнавальної діяльності).

*По-друге, завдяки свідомості людина відокремлює себе в предметному світі як суб'єкта пізнання, тобто ми маємо розрізнення суб'єкта “Я” і об'єкта “не Я”,* протиставлення людиною себе як особистості об'єктивному світу. Характерним у цьому відношенні є самопізнання, що стало основою для самосвідомості. Така особливість свідомості називається *рефлексією*. *Рефлексія* – це ставлення особистості не тільки до себе, а й до об'єктивної дійсності, до інших людей як того, що є її продовженням.

*По-третє, сукупність знань людини про оточуючий світ та про саму себе, як ядро свідомості, супроводжується певними емоційними переживаннями.* Життєдіяльність людини супроводжує *світ емоцій і почуттів*, що свідчить про те, що людина *ставиться певним чином* до того, що вона відображує. В свідомості людини представлені емоційні оцінки міжособистісних відносин та всієї системи складних об'єктивних відносин, до яких залучена людина в суспільстві.

*Четвертою* особливістю свідомості є *цілеспрямованість, планування* власної діяльності й поведінки, *передбачення її результатів*. У функції свідомості входить формування цілей діяльності. Ця сторона свідомості виявляється у виборі мотивів дій, прийнятті вольових рішень, самоконтролі і коригуванні особистістю власних дій, їх перебудові та визначенні стратегій і тактик особистих дій відповідно до обставин.

*По-п'яте, свідомість людини тісно пов'язана з мовою як системою значень, в якій відтворений суспільно-історичний досвід та суспільна свідомість, котрі людина засвоює та які стають елементами її особистого життя.*

*По-шосте, людина живе в світі матеріальної і духовної культури. Вона активна, діюча особа, тому свідомість – це також певна ідеальна діяльність, орієнтована не тільки на відображення, а й на перетворення дійсності, створення творчих, оригінальних продуктів.*

### САМОСВІДОМІСТЬ ЛЮДИНИ

Як головне надбання психіки людини свідомість знаходить своє завершення в самосвідомості. САМОСВІДОМІСТЬ – це усвідомлення людиною за допомогою мови себе самої, свого ставлення до природи і до інших людей, своїх ідей, думок та вчинків, на основі чого й формується її особистісна поведінка. Самосвідомість дозволяє людині критично відноситися до актів особистої свідомості, відокремлювати своє внутрішнє від всього, що відбувається зовні, аналізувати його і співставляти із зовнішнім.

За своїм походженням, свідомість та самосвідомість – це однопорядкові явища психіки, в основі яких лежить принцип відображення. Але самосвідомість може здійснюватися лише на основі

свідомості, оскільки в онтогенезі самосвідомість з'являється дещо пізніше, ніж свідомість і на її основі.

З психологічної точки зору, самосвідомість являє собою складний психічний процес, який полягає в тому, що особистість сприймає багаточисленні «образи» самої себе в різних ситуаціях діяльності і поведінки, в усіх формах взаємодії з іншими людьми. В результаті ці образи поєднуються в єдине цілісне утворення – в **уявлення**, а потім в **поняття** свого власного «Я» як суб'єкта, відмінного від інших суб'єктів. **Поступово число таких образів збільшується, вони все більше інтегруються і формується все більш досконалий, глибокий і адекватний образ власного «Я».**

**В структурному відношенні самосвідомість складається з трьох компонентів:**

- 1 – пізнавальний (самопізнання);**
- 2 – емоційно-ціннісний (самовідношення);**
- 3 – дієво-вольовий, регулятивний (саморегуляція).**

**Розвиток самосвідомості людини виявляється у формуванні САМОСПОСТЕРЕЖЕННЯ, в оцінюванні своїх позитивних і негативних сторін, тобто КРИТИЧНОГО СТАВЛЕННЯ ДО СЕБЕ, САМОВЛАДАННІ, ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ за свої вчинки.**

Узагальнені результати пізнання себе та емоційно-ціннісного ставлення до себе закріплюються у відповідну САМООЦІНКУ, котра включається у регуляцію поведінки особистості як один із її визначальних моментів та визначає самопочуття людини.

**САМООЦІНКА – це увлення про себе і оцінка людиною самої себе, яка є інтегрованим і інтеріоризованим результатом такої системи оцінок:**

- **увлення людини про те, якою вона здається іншій людині;**
- **увлення про те, як людину реально оцінюють інші люди;**
- **і самооцінка – почуття гідності або самопридушення.**

Отже, три показники – самооцінка, очікувана оцінка і оцінка особистості групою – входять в структуру особистості та виступають особистим індикатором самопочуття людини, її успішності або неуспішності в досягненнях, в позиції по відношенню до себе та оточуючих.

Самооцінка формується за життя людини завдяки ставленню до неї оточуючих людей. Власне, формування самооцінки відбувається завдяки механізму інтеріоризації (перенесення у внутрішній світ) соціальних контактів, цінностей і орієнтацій.

Самооцінка може бути: **підвищеною, заниженою, адекватною (середньою, нормальною).**

Сформована самооцінка відбивається в особливостях поведінки людини, у взаємовідносинах з іншими, у засобах вирішення життєвих проблем, в досягненнях тощо. А також може стати джерелом конфлікту, як особистісного, так і міжособистісного.

Самооцінка є суб'єктивною основою для визначення **РІВНЯ ДОМАГАНЬ, тобто тих завдань, які людина ставить перед собою в житті і до досягнення яких вважає себе придатною.** Рівень домагань визначається в результаті дії простого фактора: людина прагне пережити успіх і запобігти невдач. Це визначає діапазон рівня домагань, який також може бути: **високим, підвищеним, нормальним (середнім, адекватним), заниженим, низьким.**

Рівень домагань також формується в процесі життєдіяльності та впливу інших значимих людей, а також не тільки завдяки передбаченню, але й реальній оцінці попередніх власних досягнень і невдач.



Отже, узагальнюючи тему розвитку психіки у філогенезі та рівнів психічного відображення, можна стисло представити цю інформацію наступним чином:

Рівень психічного відображення	Природні умови виникнення і функціонування	Зміст (форма) прояву	Вид активності організму
<b>1. Елементарна сенсорна психіка</b>	Нервова система має вигляд нитки (ланцюжка) – <b>ниткоподібна або сітки - сіткоподібна</b>	Організм реагує <b>подразненням</b> на оточення, відчуває значимі для організму впливи у вигляді <b>відчуттів</b> (на дотик, укол).	Для цього рівня достатньо організму мати <b>інстинкти</b> , які передаються спадково і виявляються у <b>моторно-сенсорних діях</b> .
<b>2. Перцептивна психіка</b>	Нервова система <b>гангліозна</b> , тобто має вузли (ганглії)	Організм відображає оточуючий світ у вигляді <b>цілісних образів</b> предметів і явищ оточуючого світу, а не лише окремих відчуттів.	Поряд з відчуттями і інстинктами з'являються більш складні і змінливі форми активності – <b>навички</b> , які набуваються завдяки індивідуальному досвіду.
<b>3. Інтелект, який має 2 рівня:</b> - <b>практичний, наочний («ручний»</b> - притаманний для вищих тварин; - <b>теоретичний, абстрактно-логічний</b> , притаманний тільки людині	Нервова система ускладнюється до рівня <b>центральної нервової системи</b> , де <b>кора головного мозку</b> стає головним природним органом, від якого залежить психічне відображення Для <b>другого рівня</b> (для людини) головною умовою є оволодіння <b>мовою</b> .	Організм здатний відтворювати та встановлювати міжпредметні зв'язки.	<b>Інтелектуальна поведінка</b> характеризується досить складною поведінкою і діяльністю, складними формами відображення дійсності, що виявляється в тому, що організм відображає не тільки окремі предмети, а їх відносини, тобто міжпредметні зв'язки та ситуацію в цілому. Завдяки цьому можливе вирішення проблем, завдань різного рівня складності, знаходити рішення в складних, в тому числі прихованих, неясних умовах.
<b>4. Свідомість (набувається після народження, за життя і притаманна тільки людині)</b>	Виникає завдяки розвитку людини в суспільстві та засвоєння суспільних відносин та поведінки, тобто головною умовою є життя в суспільстві, а також <b>спілкування</b> за допомогою <b>мови, виготовлення та використання засобів праці, виконання спільної діяльності</b> .	Відображення та відтворення <b>суспільних зв'язків та відносин</b> .	<b>Суспільна поведінка</b> , оволодіння та відтворення суспільних норм, правил, цілеспрямована діяльність.

Орієнтуючись на теорію розвитку за *О.М. Ленцьєвим та К.Е. Фабрі*, можна представити стадії розвитку психіки організмів у філогенезі ще таким чином:

Стадії	Рівні	Організми	Нервова система	Функція психіки	Форма активності
<b>I. Елементарна сенсорна психіка</b>	<b>Нижчий</b>	Найпростіші, нижчі багатоклітинні	Ниткоподібна, сіткоподібна система провідних шляхів	<b>Відчуття</b>	<b>Безумовні рефлексії</b>
	<b>Вищий</b>	Безхребетні	Нервова система як певним чином організована сукупність нервових шляхів	<b>Відчуття</b> (відображення окремих властивостей предметів оточуючого світу)	<b>Інстинкти</b>
<b>II. Перцептивна психіка</b>	<b>Нижчий</b>	Вищі безхребетні	Головний мозок	<b>Сприймання</b> (відображення цілісного образу оточуючого світу)	<b>Навички</b> (набуття індивідуального досвіду та його перенесення в нові умови)
	<b>Вищий</b>	Хребетні	Великі півкулі	<b>Сприймання</b> (відображення цілісного образу оточуючого світу)	<b>Навички</b> (набуття індивідуального досвіду та його перенесення в нові умови)
	<b>Найвищий</b>	Антропоїди, ссавці	Кора великих півкуль головного мозку	<b>Інтелект</b> (наочний, практичний, «ручний»)	<b>Інтелектуальні дії</b> (вирішення складних проблемних завдань завдяки встановленню міжпредметних зв'язків)
<b>III. Свідомість</b>	Специфічно людський	Кора великих півкуль головного мозку, в яких лобові долі набувають особливого значення	<b>Інтелект</b> (теоретичний, абстрактно-логічний) - виконання внутрішніх розумових операцій в умі завдяки абстагуванню від безпосередніх предметів	<b>Інтелектуальні дії</b> (вирішення складних проблемних завдань завдяки встановленню опосередкованих міжпредметних зв'язків)	
			<b>Свідомість</b> (відображення та засвоєння суспільних відносин)	<b>Суспільні дії, поведінка</b> - оволодіння та відтворення суспільних норм, правил, цілеспрямована, творча, контролювана діяльність.	



## НЕУСВІДОМЛЮВАНА СФЕРА ПСИХІКИ

Якщо розглядати свідомість як особливу програму поведінки особистості, то треба зазначити, що вона не єдина в регулюванні діяльності людини. Окрім неї психіка людини містить ще й несвідомі психічні явища.

**Несвідомі психічні явища – це сукупність психічних явищ, станів і дій, відсутніх у свідомості людини, що лежать поза сферою розуму, невідзвітні їй принаймні в даний момент, та не піддаються контролю.**

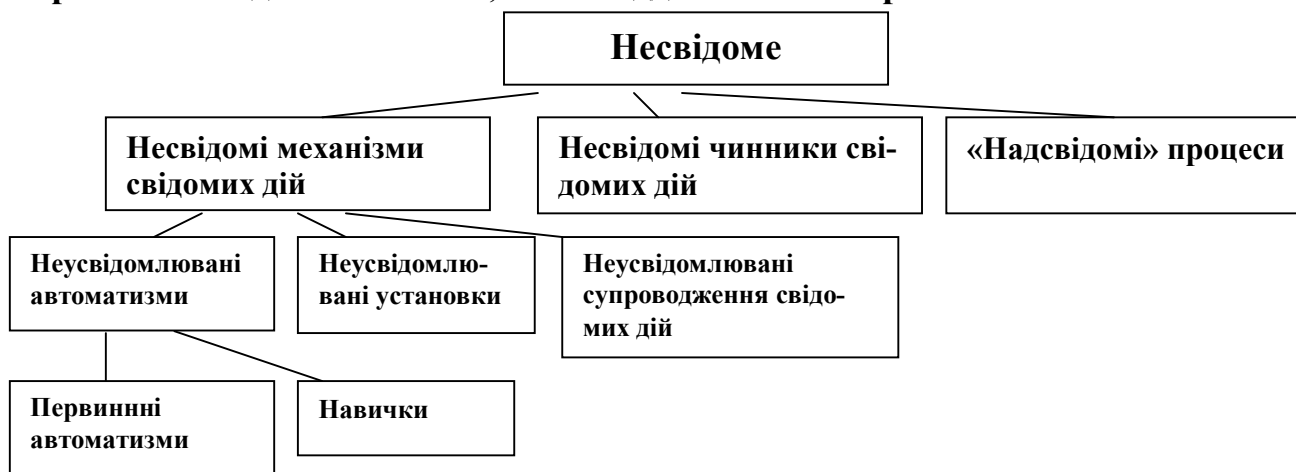


Рис. 1.3 Неусвідомлювані форми психічної діяльності

**Несвідоме – це еволюційно сформована несвідомо-інстинктивна програма дій людини.** Це вроджена інстинктивна та рефлекторна поведінка організму, скерована на задоволення біологічних потреб, його самозбереження як виду.

Поле свідомості неоднорідне і містить: фокус, периферію, межу (границю), за якою починається сфера неусвідомлюваних психічних явищ. Ця неоднорідна картина свідомості нібито накладається на ієрархічну систему складної діяльності людини. Найвищі поверхи системи діяльності – найбільш пізні і складні компоненти дій – виявляються у фокусі свідомості; наступні поверхи потрапляють на периферію свідомості; найнижчі і найбільш відпрацьовані – виходять за межі свідомості.

Відношення різних компонентів дії до свідомості нестабільне: у полі свідомості з'являється той чи інший «шар» ієрархічної системи актів, які складають дану дію: добре засвоєні компоненти дії ідуть з фокуса свідомості на його периферію, і звідти – в сферу неусвідомлюваного; деякі компоненти повертаються у свідомість у разі виникнення труднощів, стомлення, емоційної напруги. Таке повернення у свідомість може бути результатом свідомого наміру.

Співвідношення неусвідомлюваних явищ і свідомості можна представити схематично таким чином:

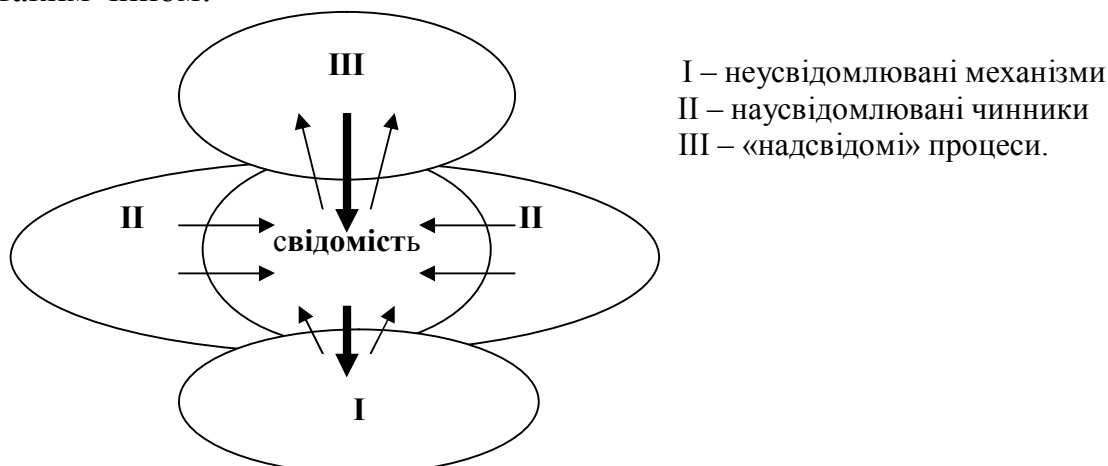


Рис. 1.4 Співвідношення свідомості і неусвідомлюваних компонентів психіки

## 2. ОСОБИСТІСТЬ І ДІЯЛЬНІСТЬ

### 2.1 ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Головною категорією психології людини є, навіть, не категорія “ПСИХІКА”, а категорія “ОСОБИСТІСТЬ”, тому що власне особистість і є носієм психіки, її виразником.

**ВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ:** особистість – це уся багатоманітність психічних проявів людини, що визначають єдність та безперервність її поведінки і переживань в тому вигляді, як ця багатоманітність сприймається і самою особистістю, і іншими людьми.

Таким чином: з точки зору самої людини, особистість це її стійкі якості, що породжують у неї відчуття ідентичності (“моє”), єдності (думки, почуття, поведінка – це все частина мене самого) і унікальності (“Я”); з точки зору інших людей, особистість – це сукупність психічних якостей, що відрізняють людей один від одного.

Для розуміння природи особистості треба розвести такі поняття як **ЛЮДИНА**, **ІНДИВІД**, **СУБ’ЄКТ**, **ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ** та **ОСОБИСТІСТЬ**.

**ЛЮДИНА** – це високоорганізована соціальна та біологічна істота, що є носієм свідомості. Це поняття значно ширше за означені поняття: індивід, суб’єкт, особистість, індивідуальність, бо включає в себе досить великий перелік соціальних і біологічних ознак – антропологічних, етнографічних, культурних та ін. Але головне в цьому сенсі те, що кожен з нас є людиною настільки, наскільки є змістовним коло наших стосунків у суспільстві.

**ІНДИВІД** – це людська біологічна основа існування людини, це окремий представник виду людини, носій видових рис. В цьому сенсі людина завжди є індивідом, хоча при цьому може й не бути особистістю.

**СУБ’ЄКТ** – людина завжди є суб’єктом (учасником, виконавцем, ініціатором) історичного або суспільного процесів в цілому, суб’єктом конкретної діяльності, джерелом пізнання та перетворення як об’єктивної дійсності, так і самої себе. Сама ж діяльність виступає тією формою активності, в якій людина удосконалює оточуючий світ та саму себе.

**ОСОБИСТІСТЬ** – це конкретна людина, яка є представником певного соціуму та соціальної групи, займається конкретною діяльністю, адекватно усвідомлює себе і оточуючий світ та наділена певними індивідуально-психологічними особливостями. Особистість – це багатогранна психологічна структура, яка характеризує, перш за все, її соціальну сутність, що формується та набувається в процесі життя в предметній діяльності та спілкуванні шляхом засвоєння суспільних форм свідомості та поведінки. Людина як особистість є носієм свідомості, суспільних форм життя та відносин.

Кожна людина має свої специфічні особливості та властивості. Тому **ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ** – це сукупність індивідних особливостей та особистісних властивостей, характерних лише для даної людини, таке їх поєднання, яке відрізняє одну людину від інших та утворює її своєрідність. Це індивідуальна неповторність людини.

Дослідження особистості спираються на ті ж самі принципи, що використовуються при вивченні психіки, але конкретизовані під вирішення задач психології особистості. Такими **принципами** є:

– по-перше, особистість – це складна єдина система психічних структур і процесів, яка є результатом синергічної взаємодії усієї сукупності підсистем, що входять в цю систему;

– по-друге, особистість – це суб’єкт діяльності, який набуває свого розвитку і функціонує лише у взаємодії з навколишнім суспільним і природним середовищем;

– по-третє, особистість характеризується внутрішньою узгодженістю та безперервністю, тому розглядати її треба як дещо цілісне і, обов’язково, на протязі усього життєвого шляху.

## **ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ:**

- як взаємодіють біологічні та соціальні фактори в процесі розвитку особистості;
- які психічні процеси та механізми визначають відчуття власного “Я”;
- чим визначається міжіндивідуальна відмінність людей, тобто що робить їх різними саме в якості особистостей;
- як міжособистісні відносини та соціальні структури впливають на розвиток особистостей.

Оскільки особистість відноситься до класу надскладних систем, остільки і її вивчення не може обмежуватися одним якимось підходом. Тому є декілька закордонних та вітчизняних теорій особистості, кожна з яких, по-перше, на свій розсуд описує особистість, а, по-друге, пропонує свої об'єкти для цього опису. Найпопулярнішими серед **закордонних** теорій є:

**ПСИХОДИНАМІЧНІ ТЕОРІЇ.** Підвалини цих теорій були закладені австрійським психіатром З.Фрейдом та розвинуті його послідовниками – А.Адлером, К.Юнгом, Е.Фромом та ін. Головна задача цих теорій – вивчення рушійних сил особистості, на підставі яких формується її активність. Цей напрям спирається на ідею про те, що глибинною засадою поведінки особистості є неусвідомлювані мотиви. У З.Фрейда це інстинкти, у К.Юнга – неусвідомлений особистісний та суспільний (колективне несвідоме) досвід, у Е.Фрома – екзистенційні потреби та т.ін. Тобто, в цих теоріях визнається особлива роль **НЕСВІДОМОГО**, яке головним чином і обумовлює поведінку особистості.

**БІХЕВІОРИСТИЧНІ ТЕОРІЇ.** Біхевіоризм відштовхується від ідеї, що **ПОВЕДІНКА** людини є наслідком безперервної взаємодії між особистістю та її оточенням. Точніше кажучи, біхевіористи звертають увагу на те, що умови оточення людини формують її поведінку через навчання, а поведінка особистості, в свою чергу, формує її оточення. Тобто, людина і ситуація, в якій вона знаходиться, обопільно впливають одне на одного. Тому, щоб прогнозувати поведінку індивіда, треба знати як його характеристики взаємодіють з характеристиками оточення. Цим і повинна займатись, як вважають біхевіористи, психологія особистості.

**ГУМАНІСТИЧНІ ТЕОРІЇ.** Послідовники цього напрямку не дискутують відносно впливу біологічних характеристик та оточення людини на її поведінку, а підкреслюють власну роль людини в визначенні своєї долі. В своїй концепції вони спираються на такі принципи: 1) особистість потрібно зрозуміти, відштовхуючись від її власного погляду на світ, її сприймання себе та її самооцінки; 2) пріоритетним напрямом дослідження особистості є її вибір, творчість та самоактуалізація, тобто все те, що вона робить сама, робити ставку на її саморозвиток; 3) методи вивчення особистості не повинні бути нейтральними до неї і тому дослідник повинен рахуватись з ціннісними критеріями їх використання; 4) мета психології – зрозуміти людину, а не прогнозувати і контролювати її поведінку.

**КОГНІТИВНІ ТЕОРІЇ.** Майже усі сучасні психологи, незалежно від їх філософських уподобань, визнають, що особистісні відмінності є також наслідком того, як індивідами репрезентують інформацію, що надходить до них. Такі репрезентації звуться когнитивними структурами або схемами. При цьому одні з цих структур використовуються індивідами задля інтерпретації себе та свого оточення, а інші допомагають людині сприймати, організувати та зберігати інформацію.

Серед вітчизняних теорій структури особистості найбільш відомими є:

**Підхід Рубінштейна С.Л.** „Особистість – сукупність внутрішніх умов, через які відбиваються всі зовнішні впливи, тому в особистості можна виділити компоненти різних рівнів, ступеня спільності та стійкості (сталості)”:

**СПРЯМОВАНІСТЬ** – виявляється у потребах, інтересах, ідеалах, переконаннях, домінантних мотивах діяльності і поведінки, світогляді.

**ЗНАННЯ, УМІННЯ, НАВИЧКИ** – набуваються під час життя і пізнавальної діяльності.

**ІНДИВІДУАЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ** – проявляються в темпераменті, характері, здібностях.

**Підхід Ананьєва Б.Г.** Розглядає людину, особистість як сукупність чотирьох сторін:

- 1) ЛЮДИНИ ЯК ЧАСТКИ ЛЮДСТВА;
- 2) ЛЮДИНИ ЯК ОСОБИСТОСТІ;
- 3) ОНТОГЕНЕЗ ТА ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ЛЮДИНИ ЯК ІНДИВІДА;
- 4) ЛЮДИНИ ЯК БІОЛОГІЧНОГО ВИДУ.

**Підхід Платонова К.К.** „Особистість – дієспроможний член суспільства, який усвідомлює свою роль в ньому”. Особистість має динамічну функціональну структуру, елементами якої є:

**СПРЯМОВАНІСТЬ** – поєднує ставлення та моральні якості, інтереси особистості, які розрізняються за рівнем, широтою, інтенсивністю, сталістю, дієвістю.

**СОЦІАЛЬНИЙ ДОСВІД** – включає знання, вміння, навички та звички, набуті в особистому досвіді, шляхом навчання.

**ПСИХОЛОГІЧНА ПІДСТРУКТУРА (ФОРМ ВІДОБРАЖЕННЯ)** – охоплює індивідуальні особливості окремих психічних процесів та ставнів (відчуття, сприймання, мислення, уява, пам'ять, увага, емоційні явища і т. ін).

**БІОЛОГІЧНА ПІДСТРУКТУРА** – охоплює біопсихічні типологічні властивості, а саме темперамент, вік, стать, а також патологічні зміни особистості, які більшою мірою залежать від фізіологічних та морфологічних особливостей кори головного мозку.

**ХАРАКТЕР та ЗДІБНОСТІ** не мають особистих рис, які б були одночасно і властивостями особистості і змогли б увійти в одну з підструктур. Тому Платонов К.К розглядає їх як властивості, які проявляються в різних видах діяльності і виявляються в усіх чотирьох підструктурах, тобто як каркас особистості, який пронизує всі підструктури.

**Підхід Ковальова О.Г.** „Особистість – суб'єкт і об'єкт суспільних відносин”. До структури особистості входять чотири підструктури:

**СПРЯМОВАНІСТЬ** – як система відношень особистості до оточуючого світу, до якої входять різні властивості, система взаємодіючих потреб, мотивів і інтересів, ідейних і практичних настанов. Домінуюча спрямованість визначає всю психічну діяльність особистості.

**МОЖЛИВОСТІ** – система здібностей, які є психологічною передумовою успішного виконання людиною діяльності, в тому числі і професійної.

**СТИЛЬ** – психологічні особливості поведінки людини в соціальному середовищі, які визначаються темпераментом і характером.

**СИСТЕМА ВПРАВ** – забезпечує саморегуляцію, самоконтроль та корекцію дій, вчинків в житті і діяльності.

**Підхід М'яшищева В.В.** Розглядає ядро особистості як **СИСТЕМУ** її **ВІДНОСИН** до оточуючого світу та самої себе, що формується під впливом відображення свідомістю людини оточуючого світу та є однією з форм такого відображення.

**Підхід Абульханової-Славської К.А.** Представляє особистість як **СУБ'ЄКТ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ** та **СУБ'ЄКТ ДІЯЛЬНОСТІ**. В основі розвитку особистості лежить формування таких якостей, як **АКТИВНІСТЬ (ІНІЦІАТИВНІСТЬ, ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ)**, здатність до **ОРГАНІЗАЦІЇ ЧАСУ, СОЦІАЛЬНЕ МИСЛЕННЯ**.

Отже, структура особистості – це складне системне цілісне психологічне утворення, яке має всі ознаки системи і сукупність структурних елементів – бібіологічний (фізіологічний), психологічний, соціальний.

## **2.2. ДЖЕРЕЛА АКТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ: ПОТРЕБИ ТА МОТИВИ**

Як вже було зазначено, людина набуває свою соціальну сутність, тобто стає особистістю, в процесі життя в активній предметній діяльності, спілкуванні та взаємодії з оточуючим соціальним середовищем. Тому проблема поведінки (активності) людини не в останню чергу зводиться до запитання: які спонукальні психологічні сили змушують людину ставити перед собою ту чи іншу мету, а потім домогтися її втілення? Тобто, за спробою пояснити поведінку людини неминуче постає питання про джерела її активності: що її до цього спонукало, які ж були причини, чим людина керувалася, яким є її мотив або мотиви? Це означає, що проблема поведінки в своєму глибинному змісті є проблема мотиваційної сфери особистості. В свою чергу визначення мотиваційної сфери починається з пояснення **потреб**, бо саме вони становлять основу мотиваційної сфери особистості.

**ПОТРЕБИ** – це активний стан особистості, що відзеркалює її залежність від конкретних умов існування і породжує поведінку, яка спрямована на зняття цієї залежності.

Суттєво, що в процесі задовільнення потреби відбувається як розвиток особистості, так і перетворення середовища, в якому живе людина. А це означає, що саме **потреби є рушійною силою розвитку та активності людини**. З одного боку, вони задають людині умови біосоціального існування і пов'язані з виникненням дефіциту в нормальній життєдіяльності – соціальній або біологічній. З іншого – потреби детермінують активність людини, спрямовану на усунення цього дефіциту.

Потреби мають одночасно і пасивний, і активний характер, бо, з одного боку, вони задаються умовами біосоціального існування індивіда й пов'язані з виникненням дефіциту в його нормальній життєдіяльності – соціальній або біологічній. З другого ж боку потреби детермінують активність, спрямовану на усунення цього дефіциту.

Властивістю потреб є також діалектична єдність їх суб'єктивної і об'єктивної сторін.

**СУБ'ЄКТИВНИЙ БІК ПОТРЕБИ:** а) це конкретний нестаток чогось, необхідність; б) це рівень розвитку цього нестатку, що посилює або послаблює імпульс до дії; в) це суб'єктивні засоби задоволення потреби; г) це, нарешті, значущість задоволення потреби та зусилля, необхідного для її задоволення.

**ОБ'ЄКТИВНИЙ БІК ПОТРЕБИ** характеризується наступним: а) об'єктом нестатку, потреби; б) ситуацією, що сприяє або не сприяє задоволенню потреби; в) об'єктивними засобами можливості задоволення потреби;

Однією з головних властивостей потреб є їх **ПРЕДМЕТНІСТЬ**, тобто потреби завжди жорстко “приземлені” та “прив’язані” до певних об’єктів і явищ зовнішньої дійсності.

Суттєво також, що потреби мають суспільно-особистісний характер, тобто вони завжди пов’язані з наявними потребами суспільства, формуються і розвиваються в контексті розвитку останніх.

Існують підходи до класифікації потреб за різними ознаками.

Потреби людини поділяють на **базові, похідні та вищі**.

**БАЗОВІ ПОТРЕБИ** – це потреби в матеріальних умовах і засобах життя, у спілкуванні, пізнанні, діяльності та відпочинку. Вони диктуються об’єктивними законами життя індивіда в суспільстві та його розвитку як особистості.

**ПОХІДНІ ПОТРЕБИ** – це потреби, що формуються на основі базових. До них належать, наприклад, естетичні потреби, потреби в навчанні та т. ін.

**ВИЩІ ПОТРЕБИ** – це потреби, пов’язані з такими аспектами життя людини, як її жертовність заради інших людей, творчістю особистості та т.ін.

За **вітчизняною** класифікацією всі потреби розрізняють *за походженням*: **природні та культурні**; та *за предметом*: **матеріальні** (лежать в основі життєдіяльності людини), **духовні (пізнавальні та естетичні** – визначають рівень розвитку особистості), **соціальні** (відтворюють соціальну сутність людини).

Серед **закордонних** класифікацій можна навести психоаналітичний підхід **К. Хорні**, яка вважала, що людині з раннього дитинства притаманні дві основні потреби: у задоволенні біологічних потреб (в їжі, воді, відпочинку, притулку) і потреба у безпеці. Остання може не задовольнятися в разі ворожості оточуючого середовища, що викликає „базову тривогу”. Протягом всього життя людина намагається подолати почуття незахищеності. К.Хорні описала **10 невротичних потреб**, які в тій чи іншій мірі проявляються в поведінці більшості людини для того, щоб зменшити (компенсувати) „базову тривогу”:

- 1) **в любові та схваленні** (прагнення бути об’єктом уваги та схвалення з боку інших);
- 2) **в керівництві з боку інших** (прагнення залежати від інших щоб запобігти самотності);
- 3) **в чітких обмеженнях** (прагнення підкорятися встановленому порядку);
- 4) **потреба у владі** (прагнення домінувати та контролювати інших);
- 5) **в експлуатації інших** (прагнення використовувати інших в своїх цілях і страх бути використаним);
- 6) **в суспільному визнанні** (прагнення до високого соціального статусу);
- 7) **у захопленні собою** (прагнення створити ідеалізований образ самого себе, який позбавлений слабкостей і недоліків, бажання отримувати компліменти з боку інших);
- 8) **в честолюбстві** (прагнення переважати та запобігати невдач);
- 9) **в самодостатності та незалежності** (дистанційованість, запобігання будь-яких відносин, які накладають певні обов’язки);
- 10) **в бездоганності та незаперечності** (прагнення бути морально непогрішним, добродійним та бездоганим).

Інший автор психоаналітичної теорії самості **Х.Когут** також описав дві первинні потреби, які виникають в ранньому дитинстві: **потреба в ідеалізації** (бажання, щоб значимі оточуючі люди відповідали всім очікуванням дитини) та **потреба в „зеркалізації”** (бажання бути „відзеркаленим” в свідомості інших в усій своїй унікальності та самоцінності). Поєднання цих потреб визначає прагнення протягом всього життя знайти в іншій людині „ідеальне здеркало”.

**Е. Фромм** стверджував, що конфлікт між прагненням до свободи та прагненням зберегти безпеку визначає всю мотиваційну сферу особистості. Він описав п’ять *екзистенційних* потреб людини:

1. **Потреба в установленні зв’язків**. Для подолання ізоляваності та відчуження людина прагне до встановлення зв’язків з іншими, заснованими на взаєморозумінні, співпраці та піклуванні.

2. **Потреба в подоланні.** В людині закладена потреба активного подолання всіляких бар'єрів на шляху до особистісного зростання, їй притаманний опір пасивності та інертності для того, щоб активно творити своє життя. Реалізація цієї потреби полягає в творчості.

3. **Потреба в укоріненні** (в „коріннях”). Люди прагнуть відчувати себе невід'ємною часткою світу. Після розриву симбіотичних зв'язків з матір'ю, потреба в зехищеності доповнюється більш складною духовною потребою відчуття стабільності та надійності відносин з навколишнім світом.

4. **Потреба в ідентичності.** Потреба в тотожності з самим собою, усвідомлення особистої унікальності, розуміння того, ким людина є насправді.

5. **Потреба в системі поглядів та вірності (відданості).** Людині необхідна система орієнтацій в оточуючому світі, особистий раціональний погляд на природу і суспільство, а також об'єкт, у відданості якому людина бачить сенс життя.

Найбільш змістовний перелік потреб належить Х. Мюррею:

1) **домінантність** – прагнення контролювати, здійснювати вплив, перешкоджати, обмежувати;

2) **агресія** – прагнення до самоствердження за рахунок пониження інших;

3) **пошук дружніх зв'язків** – прагнення зблизити людей, ліквідувати перешкоди між ними;

4) **відторгнення інших** – прагнення відхилити будь-які спроби зблизитися з боку інших людей;

5) **автономія** – прагнення звільнитися від будь-яких обмежень;

6) **пасивне підкорення** – підкорення силі, прийняття долі, визнання особистої нездатності;

7) **потреба в повазі та підтримці**;

8) **потреба у досягненнях** – прагнення досягти чогось більшого, бути послідовним та цілеспрямованим;

9) **потреба бути в центрі уваги**;

10) **потреба грати** – перевага гри над будь-якою серйозною діяльністю, бажання розваг, безтурботності, безвідповідальності;

11) **егоїзм (нарцисизм)** – прагнення ставити свої особисті інтереси вище за інші, зосередженість на собі, самозадоволеність;

12) **соціальність** – нехтування особистими інтересами задля інтересів і цінностей групи, спрямованість та турбота про інших;

13) **потреба пошуку захисника (покровителя)** – очікування поради, допомоги, беззахисність, пошук втіхи, уважного ставлення;

14) **потреба надавати допомогу**;

15) **потреба запобігати покарання** – утримання особистих дій з метою запобігти засудження, покарання, прагнення рахуватися з думкою оточуючих;

16) **потреба самозахисту** – прагнення відстоювати свої права, думки, посилатися на обставини, захищатися;

17) **потреба в подоланні поразок і запобіганні невдач** – прагнення до самостійних дій;

18) **потреба в запобіганні небезпеки**;

19) **потреба у порядку** – прагнення до акуратності, упорядкованості, точності, краси;

20) **потреба висловлювати судження** – прагнення ставити питання і відповідати на них, схильність до узагальнення, абстрагування, захоплюватися „вічними проблемами”.

Х. Мюррей також визначив декілька груп потреб:

1) **первинні (вісцерогенні)** – вродженні, кі відносяться до природних нужд організму (їжі, воді, сексуальному задоволенні, запобіганні болю);

2) **вищі** – сформовані за життя і характеризують людину як соціальну істоту (важливіші серед них – в любові, співробітництві, автономії, агресії, творчості).

Виділяють також потреби:

1) **явні (виражені)** – мають явний прояв у діях, мові, поведінці, які доступні безпосередньому спостереженню;

2) **латентні (приховані)** – не виявляються в активній поведінці, але спонтанно виявляються в фантазіях, сновидіннях, іграх.

За функціями та формами прояву розрізняють потреби:

- 1) **інтровертні** – спрямовані на себе;
- 2) **екстравертні** – спрямовані на інших людей, оточуючий світ.

Потреба виявляє себе як в нервово-психічному напруженні, так і чисто психологічно – у формі мотиву поведінки. Інакше кажучи, якщо потреба – це нестаток в чомусь конкретному, то мотив – це обґрунтування рішення задовольнити зазначену потребу. Це означає, що перш ніж потреба спричинить дію, особистість переживає складний психологічний процес мотивації, який полягає в усвідомленні тією або іншою мірою суб'єктивної та об'єктивної сторін потреби і дії, спрямованої на її задоволення. Таким чином, схема переходу потреби в мотив є такою:

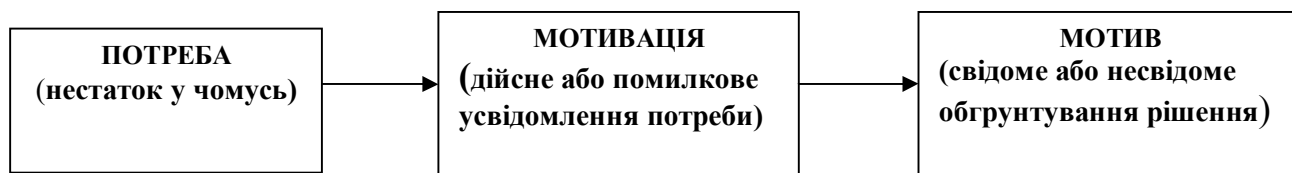


Рис. 2.1. Схема переходу потреби у мотив

Мотиви діяльності людини завжди пов'язані з її **цілями**. При цьому цілі і мотиви можуть збігатися, але не обов'язково. Для того, аби предмет чи явище дійсності стало метою нашої діяльності, необхідно попереднє усвідомлення людиною, що даний предмет чи явище має відношення до задоволення наявної у неї потреби, і потреба в ньому спонукає її до відповідної дії. Тільки в цьому випадку мотиви та цілі збігаються.

У психічному житті людини є й такі особистісні тенденції та установки, які недостатньо усвідомлюються нею або зовсім не усвідомлюються. І тоді цілі та дійсні мотиви розбігаються і навіть можуть протирічати одне одному.

Отже в основі будь-якої поведінки лежать потреби, що психологічно виявляються як мотиви, які в свою чергу, реалізуються в низці психологічних явищ: **інтересах, прагненнях, переконаннях та установках**.

**ІНТЕРЕС** є емоційне сприймання предмету потреби, тобто інтерес виникає тоді, коли його об'єкт викликає емоційний відгук. В інтересі поєднуються емоційне та раціональне і це співвідношення дає змогу виділити безпосередні та опосередковані інтереси, які тісно пов'язані між собою. **БЕЗПОСЕРЕДНІ ІНТЕРЕСИ** пов'язані передусім з емоційною привабливістю поведінки, спрямованої на відповідний об'єкт. **ОПОСЕРЕДКОВАНІ ІНТЕРЕСИ** стосуються результату поведінки, тобто в них перважає компонент розуму.

КІЛЬКІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ІНТЕРЕСІВ		
ШИРОТА	ГЛИБИНА	СТІЙКІСТЬ
кількість об'єктів, сфер поведінки, що мають для особистості стійку значущість	ступінь проникнення особистості у зміст об'єкта інтересу	тривалість збереження високої інтенсивності прагнення до предмету інтереса
Глибина інтересів може негативно корелювати з їх широтою, якщо має поверхневий характер. Тоді людина-дилетант має уявлення про все потроху.		

**Прагнення** – це мотиви, в яких виявляються потреби особистості в умовах спеціально організованої діяльності, що може бути домінуючим протягом досить тривалого часу життя людини. Суттєво, що, залежно від змісту цілі та її усвідомлення, **прагнення може набути вигляду потягу або бажання**.

**ПОТЯГОВІ** властивий невисокий рівень усвідомленості цілі. Він переживається як неясний емоційний порив, незадоволення існуючим станом речей. Тому самі по собі потяги не спонукають особистість до цілеспрямованої активності. Вони можуть лише слугувати підставою для орієнтовної активності, яка змушує суб'єкта хоча б у загальних рисах виявити “зону пошуку” того, чого йому не вистачає, опредметити свій недиференційований стан, який проявляється в потязі.



**БАЖАННЯ**, на відміну від потягу, становить більш або менш чітке усвідомлення цілі і у своїх найвищих проявах, які в психології називають хотінням, спонукають до вольових дій, спрямованих на досягнення значущих цілей.

Чільне місце в житті людини займає такий різновид мотивів як пере-конання. **ПЕРЕКОНАННЯ** становлять основу соціогенних за своїм походженням мотивів і втілюють вони усвідомлені потреби особистості діяти відповідно до своїх внутрішніх позицій, поглядів, теоретичних принципів. Основою таких потреб виступає сукупність знань про природу, суспільство й людину, тобто світогляд.

**СВІТОГЛЯД** і пов'язані з ним переконання мають складну психологічну структуру, яка містить три основних компонента: когнітивний (знання); емоційний (оцінка, ставлення); поведінковий (вольовий, дієвий). Це важливо підкреслити, бо досить поширена помилка ототожнення переконань із знаннями. Але в дійсності останніх недостатньо для формування переконань. Знання, щоб стати переконаннями, повинні пройти через емоційну сферу. Це добре відображене у вислові: "Ідеї, які стали переконанням, – це тенети, які ти не можеш розірвати, доки не розірвеш свого серця". Крім того, людину ще треба навчити реалізовувати свої знання і тільки тоді вони стануть переконаннями.

Важливу роль у мотиваційній сфері особистості відіграють **УСТАНОВКИ**, які являють собою певну організацію неусвідомленого досвіду людини.

**УСТАНОВКИ** – це несвідомий стан готовності людини сприймати певні явища, предмети та ідеї, оцінювати їх та реагувати певним чином. Установка виникає внаслідок певного передбачення людиною майбутніх подій, що забезпечує стійкий, цілеспрямований та більш успішний характер протікання діяльності.

Установки як відношення містять в собі позитивну або негативну реакцію на щось. Їх структурними компонентами є: 1) афективний компонент – емоційна реакція на об'єкт установки; 2) когнітивний компонент – думки, уявлення відносно об'єкта установки; 3) зовнішньодієвий компонент – поведінка по відношенню до об'єкта установки.

Формуються установки спираючись на будь-який компонент. Коли оцінка людини ґрунтується головним чином на переконаннях відносно якостей об'єкта, то ми маємо **КОГНІТИВНУ УСТАНОВКУ**. Функцією такої установки є класифікація об'єкта відносно його позитивності або негативності, завдяки цьому людина оцінює, чи заслуговує цей об'єкт уваги чи ні.

Установки, які базуються на емоціях, люди сприймають "серцем, а не розумом". Якщо вони формуються завдяки моральним переконанням, то їх функція не у побудові чіткої картини світу, а в підкріпленні базової системи цінностей людини. Взагалі існує багато джерел установок, що базуються на емоціях. Їх загальними рисами є: 1) вони не засновані на раціональному спостереженні; 2) в їх змісті відсутня логіка; 3) вони часто пов'язані з моральними цінностями, тому їх заперечення є заперечення моральних засад.

Не тільки емоції та знання, а і поведінка може формувати установки. Такі установки формуються в спостереженні за тим, як ми поводимо себе по відношенню до об'єкта. Але треба враховувати, що таке походження установки можливо лише тоді, коли не спрацьовує когнітивне чи емоційне їх походження.

Установки характеризуються не тільки різним походженням, але й різною мірою їх стійкості. Відомо, що чим доступніше установка в нашій пам'яті, тим вона стійкіше. І навпаки, чим складніше викликати спомин відносно якоїсь установки, тим легше її змінити.

Установка як напрямок активності виявляється на всіх рівнях психічної діяльності – від сенсорно-перцептивного до соціально-психологічного. На соціально-психологічному рівні установка характеризує включення людини в соціальне середовище і має назву **АТТИТЮДУ**. Це поняття відображає соціальну детермінацію поведінки людини, точніше наявність спільного ставлення людей до соціальної ситуації. Функціонування аттитюдів забезпечує для людей, що входять в одну соціальну групу, підставу для координації та організації їх дій.

Велике значення установок в житті людини викликає питання про фактори, що їх формують. До таких факторів треба віднести, по-перше, засвоєні людиною традиції та звичаї того соціального середовища, в якому вона сформувалася. По-друге, це сприйнята і засвоєна особистістю система життєвих цінностей – тобто того, до чого людина прагне, на що орієнтує своє життя. Відносно останнього викликає інтерес той факт, що шлях формування ціннісних орієнтацій може почина-

тись не від реальних потреб, а опосередковано, наприклад, вони можуть перейматись від оточуючих людей.

Суттєво, що особливістю психічного життя людини є прагнення до того, щоб в усій системі поведінки – поглядах, думках, спонуках – існувала певна відповідність між усіма цими компонентами. Але якщо цього не має, то виникає таке психічне явище як **КОГНІТИВНИЙ ДИСОНАНС**, тобто стан певного дискомфорту людини. І тоді виникає поведінка, що спрямована на його послаблення або зняття. Так ми можемо не сприймати нову інформацію, якщо вона суперечить нашим ustalim поглядам або інтерпретувати її таким чином, щоб вона складала звичну для нас картину.

Найістотнішою стороною особистості, що характеризують її мотиваційну сферу, а тим самим і її поведінку, є спрямованість. **СПРЯМОВАНІСТЬ** – це система домінуючих мотивів людини, які виступають стрижнем структури особистості, на якому вибудовується вся архітектура її мотивів. Це означає, що мотиви, які має людина, не рядоположні, а мають досить дієву ієрархію, а тому наша конкретна поведінка завжди залежить не від одного якогось мотиву, а від його співвідношення з іншими.

Психологія знає багато спроб визначення ієрархії мотивів, яка була б загальною для усіх людей. Так, біхевіористська трактовка акцентує увагу на ієрархії зовнішніх мотивів (винагорода, покарання), когнітивна – на потребах кожної людини в знаннях та розумінні довкілля, гуманістична – на внутрішніх мотивах (прагнення незалежності, розвитку, відповідальності тощо). Найбільш поширеною версією в цьому сенсі є піраміда потреб (мотивів) А.Маслоу, що відноситься до гуманістичного трактування (рис. 2.2):



Рис. 2.2. Піраміда потреб за А. Маслоу

В піраміді А. Маслоу представлені фундаментальні потреби, тобто ті, що мають місце у всіх людей. Індивідуальний розвиток передбачає проходження від нижчих щаблів ієрархії (фізіологічних потреб) до вищих (самоактуалізації). До того ж, задоволення нижчих, первинних, потреб є необхідною умовою переходу до реалізації вищих. Крім того, всю мотиваційну сферу людини, А. Маслоу поділив на дві підсистеми: 1) **дефіцитарна мотивація** (в основі якої дефіцитарні потреби), пов'язана з компенсацією дефіциту (нестатку) внутрішніх ресурсів і 2) **мотивація росту** (в основі потреби росту), пов'язана з розширенням життєвого досвіду і удосконаленням наявних

можливостей людини. Друга підсистема мотивів (потреб), яка розглядається в поєднанні з вищими цінностями особистості, отримала назву – **метамотивація (метапотреби)**. Метамотиви визначають спрямованість поведінки людини на пошук сенсу, істини, краси, самопізнання, самоудосконалення.

## 2.3 ОСОБИСТІСТЬ ЯК СУБ'ЄКТ ДІЯЛЬНОСТІ

Однією з центральних категорій психології є категорія „**ДІЯЛЬНІСТЬ**”.

**Діяльність – це динамічна система взаємодії людини, як суб'єкта, з оточуючим світом, в процесі якої людина відображує навколишній світ у формі психічних образів, реалізуються та розвиваються її потреби, цінності та відносини, відбувається цілеспрямоване перетворення предметного світу.**

В більш вузькому сенсі **діяльність** – це спрямована на певні аспекти оточуючого світу (предмети чи відносини), спеціально організована та соціально-детермінована активність окремого або сукупного суб'єкта (групи), яка передбачає створення соціально значущого (матеріального або ідеального) продукту.

Основні принципи та ідеї теорії діяльності були сформульовані С.Л.Рубінштейном і розвинуті О. М. Леонтьєвим.

### Основні принципи загально-психологічної теорії діяльності

**1. Принцип єдності свідомості і діяльності:** свідомість не може розглядатися як замкнена в самій собі: вона повинна бути виведена в діяльність суб'єкта (“розмикання” кола свідомості). Таке розмикання відбувається через поняття “дія”, тому що дія включає постановку й утримання мети.

**2. Принцип єдності свідомості і поведінки:** поведінку не можна розглядати у відриві від свідомості, дія – це й акт поведінки.

**3. Принцип активності:** діяльність – активний цілеспрямований процес. Для людини типові дії, що підлеглі не логіці зовнішніх впливів, а логіці її внутрішніх цілей. Це не стільки реакції, скільки акції – дії, спрямовані на досягнення мети з урахуванням зовнішніх умов.

**4. Принцип предметності людської діяльності і принцип її соціальної обумовленості:** діяльність людини має предметний характер, вона реалізує соціально-виробничі і культурні цілі. Дія виводить діяльність людини в предметний і соціальний світ. Адже ціль може бути будь-якою, а не тільки біологічною.

“Психіка, свідомість формуються в діяльності, в поведінці, і лише через діяльність, через поведінку вони об'єктивно пізнаються” [Рубінштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. – М.: Педагогика, 1989. – Т.2. – С.6].

Згідно теорії О.М. Леонтьєва, діяльність завжди носить свідомий характер, передбачає усвідомлення мети та шляхів її досягнення, прогнозування результату. Якщо людина не усвідомлює мету, то мова йде про імпульсивну поведінку, яка спрямовується біологічними потребами та емоціями, тому немає сенсу говорити про людську діяльність в точному її значенні.

Якими ж є особливі психологічні ознаки даного виду активності, стосовно якого в психології використовують особливий термін „діяльність”?

По-перше, зміст діяльності не визначається лише потребами, які її спонукали. Потреба переживається лише як стан нестатку, дискомфорту, напруги, пошуку та дає лише поштовх до діяльності, оскільки породжує лише неспрямовану пошукову активність. А спрямованість та організованість поведінки забезпечується лише мотивом – предметом потреби, яка спричинила активність.

По-друге, для того, щоб діяльність була успішною, психіка повинна адекватно відображати об'єктивні властивості предметів і явищ оточуючого світу і визначати засоби досягнення поставленої мети. Тобто в діяльності відбувається перехід об'єктів в їх психічну суб'єктивну форму – в образи. І разом з тим в діяльності відбувається перехід внутрішніх явищ в їх об'єктивні продукти – поведінку.

По-третє, діяльність відбувається як процес взаємодії, який розуміють як внутрішню та зовнішню активність людини, що опосередкована психічним відображенням, спрямована на особистісні зміни, трансформацію предметів та явищ залежно від потреб людини, а також створення нових.

По-четверте, діяльність – це категорія соціальна. Особливість реалізації потреб людиною полягає у використанні суспільних, за своїм походженням, засобів їх задоволення. Не стільки біологічні потреби, а скільки способи та засоби, що склалися в суспільній практиці, визначають характер активності та задоволення потреб людиною.

По-п'яте, діяльність – це функціональна одиниця активності людини, яка має свої структурні компоненти, що визначає її як психологічну систему, а не як окрему реакцію чи сукупність реакцій людини на взаємодію з навколишнім світом.

Традиційно виокремлюють два основних плана психологічного аналізу діяльності: **зовнішній** (*предметно-дієвий*), який складає **макроструктуру** і **внутрішній** (*власне психологічний*), який складає її **мікроструктуру**. Згідно С.Л. Рубінштейну, діяльність визначається своїм зовнішнім об'єктом, але не прямо, а через внутрішні закономірності, прояви, тобто зовнішні об'єктивні причини, чинники, фактори завжди реалізуються через внутрішні суб'єктивні умови, явища.

Діяльність людини має складну **ієрархічну будову**, тобто складається з певних „щаблів”, рівнів. Їх перелік та розгляд відбуватиметься зверху вниз, від самих складних до найпростіших. У ній можна виділити відносно самостійні одиниці – дії, операції, психофізіологічні функції. Ці структурні одиниці не мають свого окремого від цілісної діяльності існування.

Перший, найвищий рівень – **особливих видів діяльності** (власне сама діяльність та її різновиди). Системоутворювальним чинником діяльності є **мотив**. Він виникає на основі потреб, але потреби можуть бути задоволені за допомогою різних предметів. Отже, коли потреба „зустрічається” з предметом (опредмечується), виникає мотив. Більш того, одну і ту ж потребу можна задовольнити різними предметами, тому основною характеристикою діяльності є її предметність. При цьому, як правило, діяльність полімотивована, її спонукають багато різних мотивів, їх ієрархія, тому мова йде про провідні мотиви, які визначають спрямованість діяльності.

Діяльність людини надзвичайно різноманітна, тому розрізняють такі форми діяльності:

- **предметно-практична діяльність**: виробництво матеріального продукту;
- **теоретично-розумова діяльність**: оперує ідеальними (понятійними і семантичними) конструктами і моделює світ, який людина пізнає;
- **естетична діяльність**: полягає у створенні предметів мистецтва, як об'єктів естетичної реальності;
- **ідеологічна або світоглядна діяльність**: пов'язана з творенням духовних та ціннісних орієнтирів людського буття.

Класифікація видів діяльності полягає у відповідності до стадій онтогенетичного розвитку, на яких домінує певний вид діяльності: **спілкування, гра, навчання, трудова діяльність**. Кожна з даних видів діяльності стає **провідною**, оскільки є вирішальною для психічного розвитку та переважає на певному етапі життя людини, та послідовно змінює одна одну.

Основним з структурних компонентів діяльності є **дії** – це наступний рівень структурного аналізу діяльності. Організація діяльності в цілому представляє собою ієрархію дій різного рівня складності. Дії – відносно закінчені елементи діяльності, спрямовані на досягнення мети і підпорядковані загальному мотиву. Мета – це образ (модель) бажаного результату, який повинний бути досягнутий в ході виконання дій. Мета зумовлює певні дії, дії забезпечують досягнення, реалізацію мети.

У діяльності людини можна виділити два плани:

1. Кожна дія чи діяльність – це насамперед зміна дійсності, вплив. Вона містить в собі ставлення індивіда як суб'єкта діяльності до об'єкта, який ця діяльність породжує, об'єктивуючись у продуктах матеріальної і духовної культури.

2. Але всяка річ або об'єкт, що породжується людиною, включається в суспільні відносини. За посередництвом речей людина співвідноситься з іншою людиною. Тому діяльність – це не тільки вплив, зміна світу і породження тих чи інших об'єктів, але і суспільний акт чи відношення.

У будь-якій діяльності ця сторона якоюсь мірою представлена. Якщо вона здобуває основне, ведуче значення, дія стає **вчинком**.

Основні ознаки дій:

- дії завжди свідомі, оскільки передбачають постановку та досягнення мети, яка є усвідомленим результатом, на досягнення якого спрямована поведінка;
- дії – це одночасно і акти поведінки, що підкреслює єдність свідомості і поведінки та забезпечується головною одницею аналізу діяльності – дією.
- дії – це рух, спрямований на предмет, що підкреслює активність та процесуальність діяльності;
- дії виводять діяльність людини на предметний і соціальний світ, оскільки вони предметні і реалізують соціально-виробничі та культурні цілі.

**Види дій:**

- **моторні (рухові)** – їх функція полягає у виконанні програми поведінки;
- **сенсорні та перцептивні (чуттєві)** – їх функція полягає у контролі за виконанням дій та орієнтації у навколишньому середовищі;
- **центральні (розумові)** – їм належить організуюча та регулююча функція.

Розрізняють також дії **зовнішні (предметні)** і **внутрішні (розумові)**. Оскільки, перш, ніж почнеться фактична трансформація предметів і явищ зовнішнього середовища, має сформуватися внутрішня психічна основа для майбутньої практичної діяльності. Крім мотивації психічним підґрунтям є також відчуття, сприймання, а також мислення, пам'ять, уява, які використовуються в прогнозуванні та проектуванні діяльності, воля, емоції, властивості особистості, які необхідні для її виконання.

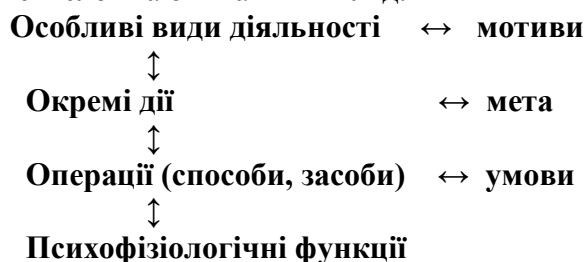
Внутрішні дії утворюються на основі зовнішніх, предметних дій шляхом їх послідовних перетворень і перенесення у внутрішнє життя людини, завдяки чому вони стають змістом розумової діяльності. Саме внутрішні дії забезпечують довільну саморегуляцію суб'єкта та контроль за здійсненням основної зовнішньої діяльності.

Перенесення структур зовнішньої діяльності у внутрішній психічний план (певну схему, образ, модель, алгоритм і т. ін.) отримало назву **інтеріоризація**. Зворотній процес – реалізація внутрішній (розумових) дій у зовнішньому предметному плані, тобто перенесення розумових дій назовні (у психомоторні дії) отримало назву **екстеріоризація**.

Дії, зазвичай виконуються різними способами і за допомогою різних засобів, тобто **операцій**. Операції – наступний нижчий рівень діяльності. Вони характеризують технічну сторону виконання дій, що потребує певних **умов**, за яких можливе успішне їх виконання. Основна психологічна характеристика операцій полягає в тому, що вони мало або взагалі не усвідомлюються. По суті рівень операцій заповнюється автоматичними діями та навичками. Люба складна дія складається з шару простих дій та операцій, які їх забезпечують. Межа між діями та операціями дуже рухлива.

І самий нижчий рівень в структурі діяльності – **психофізіологічні функції**, під якими розуміють фізіологічне забезпечення психічних процесів. До них відносять ряд можливостей нашого організму, а саме відчувати, фіксувати сліди минулих впливів, здійснювати рухи. Відповідно говорять про сенсорну, моторну, мнемічну функції організму, частина з яких є природженими механізмами, закріпленими морфологічно в нервовій системі, деякі з'являються в перші місяці життя. Отже, психофізіологічні функції є основним "виконавчим" механізмом діяльності і являють собою, особливі **"функціональні системи"**, що формуються в процесі онтогенезу. Вони складають необхідні передумови і засоби діяльності.

Таким чином, **макроструктура** діяльності та її **структурні психологічні компоненти** в більш стисло мають такий вигляд:



Більш розширено структуру діяльності можна зобразити таким чином:

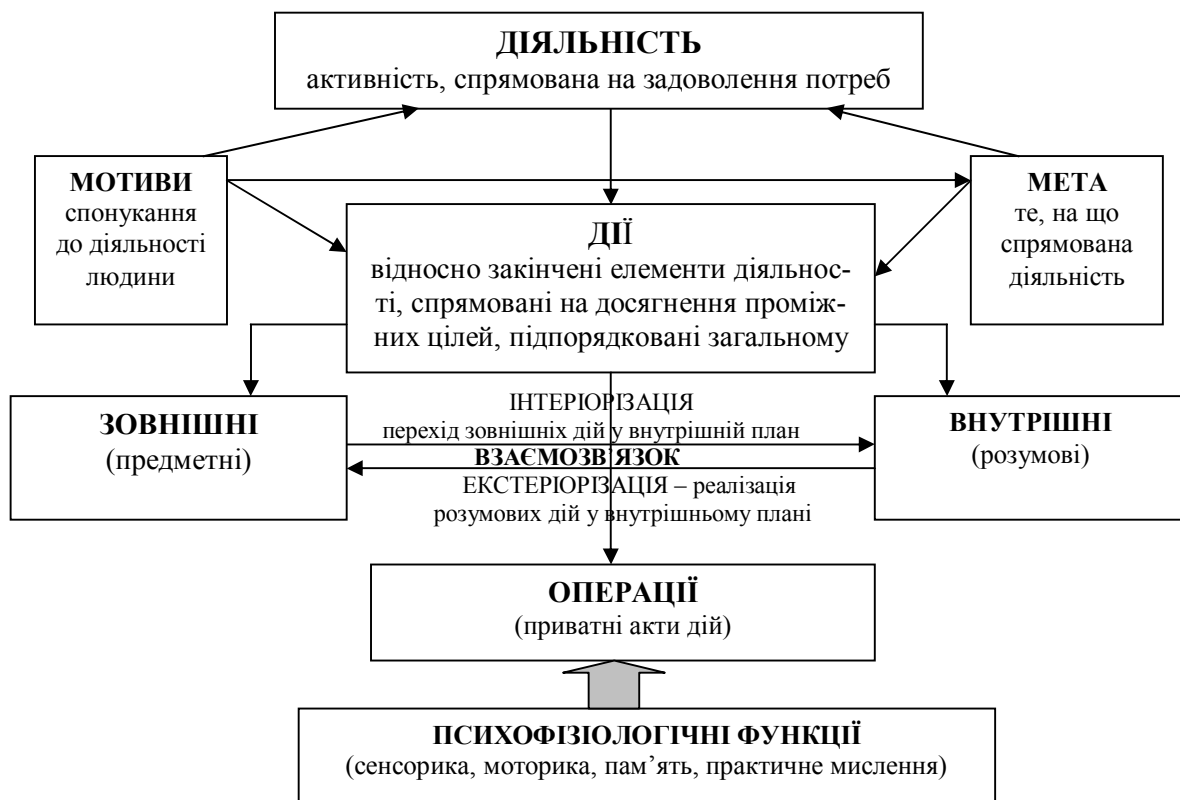


Рис. 2.3 Структура діяльності

Існує ще один аспект діяльності, про який вже частково говорилося вище, але про який слід сказати докладніше. А саме, макроструктура діяльності, про яку говорилося є зовнішньою практичною діяльністю та спостерігається ззовні. Але існує і інший вид діяльності – **внутрішня діяльність**.

Внутрішня діяльність характеризується двома основними рисами:

По-перше, внутрішня діяльність має принципово ту ж будову, що й зовнішня, яка відрізняється від неї лише формою протікання. Це означає, що внутрішня діяльність, як і зовнішня спонукається мотивами, супроводжується емоційними переживаннями, має свій операційно-технічний склад, тобто свої власні дії, операції та психофізіологічні функції, психофізіологічну основу. Відмінність внутрішньої діяльності від зовнішньої полягає в тому, що дії виконуються не з реальними, матеріальними предметами, а з їх образами, а замість реального продукту ми отримуємо мисленевий результат.

По-друге, внутрішня діяльність виникла із зовнішньої, практичної діяльності шляхом **процесу інтеріоризації**, тобто **переносу зовнішніх дій у внутрішній план**. Для успішного виконання внутрішніх дій необхідно оволодіти ними спочатку на практиці і отримати реальний результат.

Внутрішня діяльність забезпечуються внутрішніми психічними процесами: відчуттями, сприйняттям, мисленням, увагою, увагою, пам'яттю, мовою. Без участі психічних процесів діяльність людини неможлива, вони виступають її внутрішніми невід'ємними компонентами. Отже, є всі підстави говорити не тільки про зовнішню, але й внутрішню діяльність, яка отримала назву **пізнавальної діяльності**.

### 3. ПСИХІЧНІ ПІЗНАВАЛЬНІ ПРОЦЕСИ

#### 3.1 ПІЗНАВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ПІЗНАВАЛЬНІ ПСИХІЧНІ ПРОЦЕСИ

**Пізнання (cognition)** – є предметом дослідження когнітивної психології.

**Пізнання** – вища форма психічного відображення дійсності, яка носить активний, вибірко-вий і упереджувальний характер. Це інтегральна властивість психіки і цілісний процес, в організації якого виділяють певні рівні та складові (окремі психічні пізнавальні процеси).

**Пізнавальна діяльність людини** – один із головних активних факторів, що зумовлює досягнення мети і задоволення вищих потреб особистості. Більшість учених виділяють два ступня пізнання: I – емпіричний (практичний), II – абстрактно-логічний (теоретичний).

Важливою стороною психіки людини є психічні процеси, що забезпечують пізнання оточуючої її дійсності. Фізіологічною основою пізнавальних процесів є перша і друга сигнальні системи, а психофізіологічною основою пізнавальної діяльності є вища нервова діяльність.

В загальному вигляді взаємодія різних психічних пізнавальних процесів в процесі пізнавальної діяльності викладена в наступній схемі:

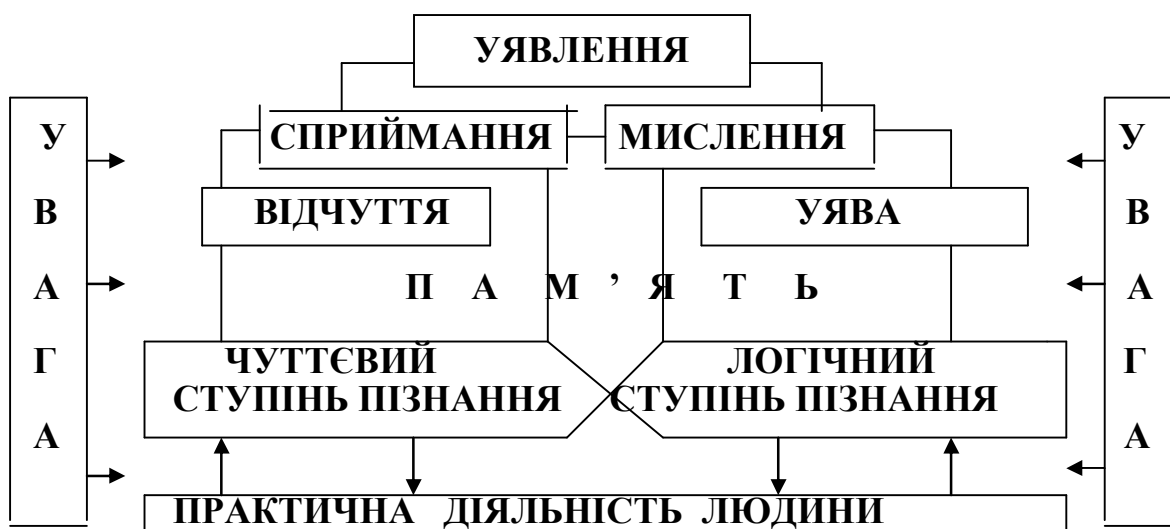


Рис. 3.1. Схема пізнавальної діяльності людини

#### РІВНІ І ПРОЦЕСИ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

<b>I рівень пізнання – чуттєвий (емпіричний, практичний) – нищий</b>		
<b>ВІДЧУТТЯ</b>	<b>СПРИЙМАННЯ</b>	<b>УЯВЛЕННЯ</b>
УМОВОЮ є безпосередній вплив предметів оточуючого світу на рецептори (органи чуття)		

<b>II рівень пізнання – логічний (абстрактний, теоретичний) – вищий</b>				
<b>МИСЛЕННЯ</b>	<b>УЯВА</b>	<b>УВАГА</b>	<b>П'АМЯТЬ</b>	<b>МОВЛЕННЯ</b>
УМОВОЮ є опосередкована взаємодія людини з оточуючим світом або на підставі здобутого досвіду				

Пізнання здійснюється в ході індивідуальної і спільної діяльності людей, в процесі їх соціальної взаємодії і спілкування. Результати пізнання кристалізуються і закріплюються в соціокультурному досвіді людини у вигляді більш або менш співвідносних між собою компонентів – **знань**. Тому **пізнання** – це динамічна характеристика духовно-теоретичного освоєння людиною умов її буття, а **знання** - характеристика, яка фіксує результати цього засвоєння, готових до використання та розповсюдження. У залежності від результату пізнавальної активності розрізняють:

- пізнання – спрямоване на отримання знань, невід'ємних від індивідуального (суб'єктивного) досвіду;
- пізнання – спрямоване на отримання об'єктивованого знання, яке має соціальне значення (інтерсуб'єктивне).

## ВІДЧУТТЯ ТА СПРИЙМАННЯ

Пізнання дійсності, що оточуюче людину, починається з відображення цієї дійсності органами відчуттів людини. Таке відображення зветься чуттєвим пізнанням і складається з двох рівнів – рівня відчуття та рівня сприймання.

**ВІДЧУТТЯ – ЦЕ НАЙПРОСТІШИЙ ПСИХІЧНИЙ ПІЗНАВАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, ЯКИЙ ПОЛЯГАЄ У ВІДОБРАЖЕННІ В СВІДОМОСТІ ЛЮДИНИ ОКРЕМИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ПРЕДМЕТІВ І ЯВИЩ МАТЕРІАЛЬНОГО СВІТУ, А ТАКОЖ ВНУТРІШНІХ СТАНІВ ОРГАНІЗМУ ПРИ БЕЗПОСЕРЕДНЬОМУ ВПЛИВІ МАТЕРІАЛЬНИХ ПОДРАЗНИКІВ У ДАНИЙ МОМЕНТ НА ВІДПОВІДНІ ОРГАНИ ЧУТТЯ – РЕЦЕПТОРИ**

Якщо говорити про відчуття людини, то завдяки цьому психічному процесу нам відкриваються кольори та звучання, пахощі і смак, вага, тепло чи холод речей, з якими ми маємо справу. Крім того, відчуття дають інформацію про зміни у власному тілі: людина відчуває порушення у функціонуванні внутрішніх органів, положення і рух свого тіла і окремих його частин.

В цілому загальне значення відчуття полягає в наступному:

**ВІДЧУТТЯ Є ПЕРВИННОЮ ФОРМОЮ ПСИХІЧНОГО ЗВ'ЯЗКУ ОРГАНІЗМУ ЗІ СВІТОМ;  
В ЦЬЙ ЯКОСТІ ВОНО Є НЕОБХІДНИМ ДЖЕРЕЛОМ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ОТОЧУЮЧИЙ СВІТ;**

**ВІДЧУТТЯ Є ПОЧАТКОВОЮ ФОРМОЮ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ;  
ВІДЧУТТЯ, ЯКІ ІДУТЬ ВІД ВНУТРІШНІХ ОРГАНІВ, ВИЗНАЧАЮТЬ САМОПОЧУТТЯ ЛЮДИНИ, ЇЇ ЕМОЦІЙНИЙ ТОНУС.**

Відчуття – це активний процес, оскільки в ньому відображаються не тільки зовнішні подразники, а й стан нервової системи та індивідуальні особливості людини. Крім того, у людини відчуття завжди пронизуються більш складними психічними процесами, властивостями та станами.

Анатомо-фізіологічною структурою, в якій відбувається виникнення відчуття, є **аналізатор**, схема якого наводиться нижче.

### ВИНИКНЕННЯ ВІДЧУТТЯ



Рис 3.2 Механізм виникнення відчуття

В організмі функціонує система аналізаторів, які забезпечують формування відчуттів певної якості – зорових, слухових, температурних, м'язових тощо. Аналізатор складається з периферійної частини – рецепторів, провідникових нервових шляхів - та центральної частини в корі та підкорці головного мозку. В рецепторах відбувається перетворення енергії фізичних і хімічних подразників, що діють на організм, у нервові збудження. Провідникові шляхи складаються з нейронів, розміщених на різних рівнях нервової системи, які поєднують рецепторну периферію з мозковим центром. У центральній частині аналізатора здійснюється основна обробка нервових імпульсів, що надходять з периферії.



Зауважимо, що кожний рецептор з безлічі фізичних та хімічних факторів середовища виділяє тільки ті, які є специфічними для нього. Наприклад, око реагує на електромагнітне випромінювання, вухо сприймає механічні коливання повітря певної амплітуди і частоти, температурні рецептори шкіри реагують на теплову енергію тощо.

## КЛАСИФІКАЦІЯ ВІДЧУТТІВ:

### ЗАЛЕЖНО ВІД КОНТАКТУ РЕЦЕПТОРА З ПОДРАЗНИКОМ:

**ДИСТАНТНІ** (рецептори реагують на подразнення, які надходять від віддалених об'єктів) – **ЗОРОВІ, СЛУХОВІ, НЮХУ.**

**КОНТАКТНІ** (рецептори передають подразнення при безпосередньому контакті з об'єктами, які впливають на них) – **КІНЕСТЕТИЧНІ, ДОТИКОВІ, СМАКОВІ, ОРГАНІЧНІ.**

### ЗАЛЕЖНО ВІД РОЗМІЩЕННЯ РЕЦЕПТОРА:

**ІНТЕРОРЕЦЕПТИВНІ** (рецептори розміщені у внутрішніх органах і тканинах тіла. Відображають стан внутрішніх органів).

**ПРОПРІОРЕЦЕПТИВНІ** (рецептори розміщені в м'язах і суглобах. Дають інформацію про рух і положення тіла в просторі).

**ЕКСТЕРОРЕЦЕПТИВНІ** (відображають властивості предметів і явищ зовнішнього світу. Рецептори (зорові, слухові, дотикові, нюхові) розміщені на поверхні тіла.

## ЗАГАЛЬНІ ВЛАСТИВОСТІ ВІДЧУТТІВ

**ЯКІСТЬ.** Кожний вид відчуттів має свої специфічні особливості, що відрізняють його від інших видів. Так, слухові відчуття характеризуються висотою, тембром, гучністю; зорові – кольоровим тоном, насиченістю, світлотою.

**ІНТЕНСИВНІСТЬ.** Визначається силою діючого подразника і функціональним станом рецептора.

**ТРИВАЛІСТЬ.** Тривалість дії подразників та його інтенсивність. Тривалість відчуття містить у собі суб'єктивний компонент, який виявляється в тому, що відчуття виникає дещо пізніше від початку дії подразника і не зникає одразу після закінчення його дії. Інерція відчуттів має назву післядії (наприклад, завдяки цьому явищу окремі кінокадри за певної швидкості проєкції сприймаються як безперервне зображення).

**ПРОСТОРОВА ЛОКАЛІЗАЦІЯ ПОДРАЗНИКІВ.** Просторовий аналіз, який забезпечується дистантними рецепторами, дає нам відомості про локалізацію подразника в просторі. В деяких випадках відчуття співвідносяться з тією частиною тіла, на яку впливає подразник (смакові відчуття), а інколи вони більш розмиті (больові відчуття). Здатність до аналізу просторових характеристик подразників може змінюватись. Наприклад, гострота зору в різних людей чи однієї й тієї ж людини в різний час має велику варіативність залежно від особливостей професійної діяльності, мотивації, стану організму тощо.

## ЗАКОНОМІРНОСТІ ВІДЧУТТІВ

Основні закономірності відчуттів: **пороги чутливості, адаптація, взаємодія.** Існують такі пороги чутливості: **нижчий поріг чутливості, верхній поріг чутливості, поріг розрізнення або диференційований поріг.**

**НИЖЧИЙ ПОРІГ ЧУТЛИВОСТІ.** Мінімальна сила подразника, яка, діючи на аналізатор, викликає ледве помітне відчуття.

**ВЕРХНІЙ АБСОЛЮТНИЙ ПОРІГ ЧУТЛИВОСТІ.** Максимальна сила подразника, яку ми здатні відчути певним аналізатором.

**ПОРІГ РОЗРІЗНЯННЯ або ДИФЕРЕНЦІЙНИЙ ПОРІГ.** Таким порогом є мінімальна різниця в силі двох подразників, яка викликає ледь помітну різницю відчуттів. Цей поріг для середніх значень характеризується величиною, постійною для даного аналізатора. Так для ваги диференційний поріг дорівнює 1/30 початкової ваги, для слухових відчуттів – 1/10, для зорових – 1/100.



Рис. 3.3 Види адаптації

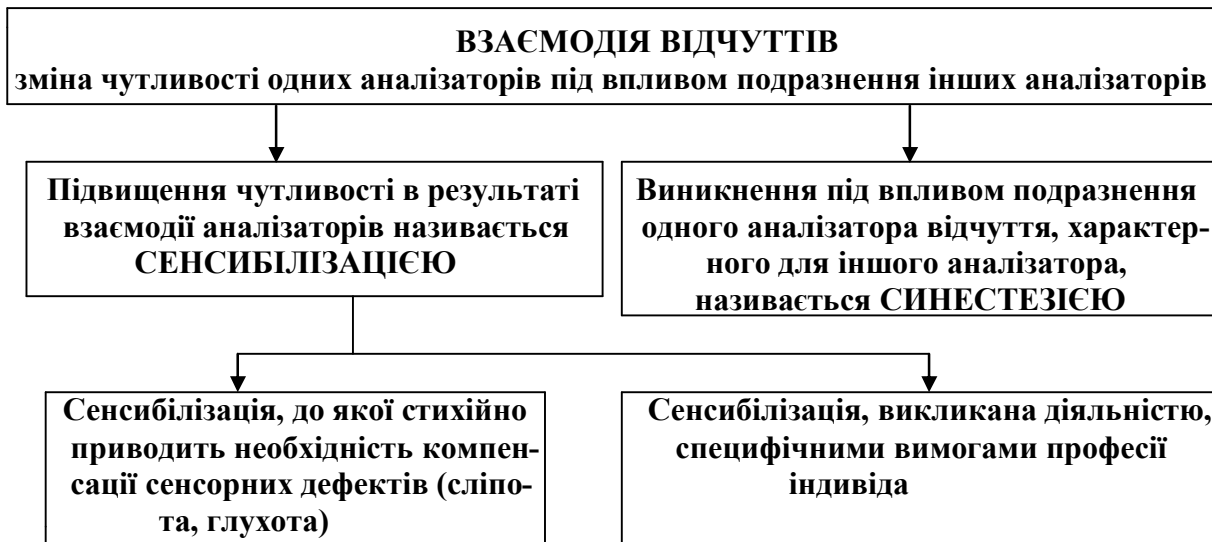


Рис. 3.4 Взаємодія відчуттів

Отже, характер відчуття зумовлений властивостями подразників (якісними, кількісними, просторово-часовими), а також особливостями нервово-психічної організації та стану суб'єкта відображення. Але, якби пізнання світу закінчувалося відчуттям, то ми відображали б не предмети, події та явища, а якусь какофонію звуків, запахів, світове миготіння тощо. Це б суттєво обмежувало ефективність життєдіяльності організмів. Тому в еволюції тваринного світу і виникає такий психічний процес, як сприймання, завдяки якому оточуючий організм світ постає більш диференційованим і, як наслідок, більш прогнозованим, що значно підвищує шанси тварин на виживання.

**СПРИЙМАННЯ (ПЕРЦЕПЦІЯ) – ЦЕ ПСИХІЧНИЙ ПІЗНАВАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, ЩО ПОЛЯГАЄ У ВІДОБРАЖЕННІ У СВІДОМОСТІ ЛЮДИНИ ЦІЛІСНИХ ОБРАЗІВ ПРЕДМЕТІВ І ЯВИЩ ОБ'ЄКТИВНОЇ ДІЙСНОСТІ ПРИ БЕЗПОСЕРЕДНІЙ ДІЇ ЦИХ ПРЕДМЕТІВ НА ВІДПОВІДНІ ОРГАНИ ЧУТТЯ.**

**ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СПРИЙМАННЯ ПОЛЯГАЄ В НАСТУПНОМУ:**

- це джерело наших знань про оточуючу дійсність;
- це необхідна умова орієнтації в навколишньому середовищі;
- це результат складної аналітико-синтетичної роботи мозку;
- це якісно нова ступінь чуттєвого пізнання з власними особливостями;
- це психічна діяльність, яка забезпечується за допомогою пошукових дій.

**ФІЗІОЛОГІЧНОЮ ОСНОВОЮ СПРИЙМАННЯ** є умовно-рефлекторна діяльність внутрішньоаналізаторного і міжаналізаторного комплексу нервових зв'язків, обумовлених явищ. Суттєво, що у людини результати і процес сприймання опосередковуються другою сигнальною системою, завдяки чому людина усвідомлює предмети, які відображає і регулює формування перцептивних образів.

Сприймання ґрунтується на відчуттях, але не вичерпується ними. Воно має такі свої специфічні властивості, які роблять його не сумою відчуттів, а якісно новим психічним явищем. Такими властивостями сприймання вважаються **предметність, цілісність, структурність, константність та усвідомлення.**

<b>ВЛАСТИВОСТІ СПРИЙМАННЯ</b>	
<p style="text-align: center;"><b>ПРЕДМЕТНІСТЬ</b></p> <p>сприймання полягає в тому, що будь-який предмет або явище відображається як об'єкт, який має свій певний зміст, природу, призначення. До того ж мозок чітко розрізняє сам предмет, його контур та фон.</p>	<p style="text-align: center;"><b>ЦІЛІСНІСТЬ</b></p> <p>полягає в збереженні в образі предмету, який сприймається, його окремих ознак, аспектів, властивостей та їх внутрішньої організації, тому предмети і явища постають в свідомості в єдності, завдяки цьому в нас виникає їх цілісний образ</p>
<p style="text-align: center;"><b>СТРУКТУРНІСТЬ</b></p> <p>полягає в тому, що на основі знань та досвіду людина в свідомості об'єднує окремі елементи та компоненти предметів та явищ, надає їм певної структури, сформованості.</p>	<p style="text-align: center;"><b>КОНСТАНТНІСТЬ</b></p> <p>це відносна постійність величини, форми, кольору та інших параметрів предметів та явищ незалежно від мінливих фізичних умов їх сприймання.</p>
<p style="text-align: center;"><b>СЕЛЕКТИВНІСТЬ (ВИБІРКОВІСТЬ)</b></p> <p>полягає в переважному виділенні (виокремленні) одних предметів та явищ порівняно з іншими (під впливом попереднього досвіду, знань, потреб, інтересів, установок людини).</p>	<p style="text-align: center;"><b>ОСМИСЛЕНІСТЬ</b></p> <p>полягає в тому, що сприймання людини пов'язане з мисленням і розумінням сутності предметів і явищ (на основі досвіду, знань, інформованості людини).</p>
<p><b>АПЕРЦЕПЦІЯ</b></p> <p>полягає у тому, що зміст і спрямованість сприймання предметів і явищ залежить від досвіду, запасу знань, інтересів, установок, ставлення до життя особистості.</p>	

<b>ВИДИ СПРИЙМАННЯ</b>	
Залежно від значущого аналізатора	ЗОРОВІ, СЛУХОВІ, НЮХУ, ДОТИКУ, СМАКУ
Залежно від мети і волевових зусиль	ДОВІЛЬНЕ – свідомо спрямовується і регулюється. МИМОВІЛЬНЕ – незалежне від свідомого наміру
Залежно від конкретного змісту предмету	сприймання явищ ПРИРОДИ, СУСПІЛЬСТВА, ОСОБИСТОСТІ тощо
Сприймання простору	сприймання РОЗМІРУ, ФОРМИ, ОБ'ЄМУ та ВІДДАЛЕНОСТІ предметів
Сприймання часу	відображення ДОВГОТРИВАЛОСТІ та ПОСЛІДОВНОСТІ явищ і подій
Сприймання руху	відображення НАПРЯМКУ й ШВИДКОСТІ просторового існування предметів, що допомагає орієнтуватися в оточуючому середовищі
Сприймання людини людиною	відображення ДІЙ, РУХІВ, ВЧИНКІВ, ДІЯЛЬНОСТІ людей, пізнання ІНТЕРЕСІВ, ПОЧУТТІВ, ЗВИЧОК, ПЕРЕКОНАНЬ, ХАРАКТЕРУ, ЗДІБНОСТЕЙ особистості

Особливості сприймання як специфічного психічного процесу можна побачити на прикладі сприймання кольору предметів. Річ у тому, що відчуття кольору – це винятково суб'єктивне явище відображення дії суцільно визначеної довжини електромагнітних коливань (від 380 до 760 нм). В дійсності проміні, фарби та таке інше не мають кольору: колір – це довжина хвилі і ніщо інше. Тому сприймання кольору предмета теж суб'єктивне явище. Насправді ж предмети, які мають для нас різний колір, лише порізно відбивають електромагнітні коливання. Цей приклад нагтовхує на питання щодо умов, за яких виникає сприймання.

Сприймання може виконувати свою функцію відображення тільки за адекватності цього відображення об'єктивній дійсності, що потребує виконання наступних умов:

- СПРИЙМАННЯ ПОВИННО БУТИ АКТИВНИМ;
- СПРИЙМАННЯ ПОВИННО МАТИ ЗВОРОТНИЙ ЗВ'ЯЗОК;
- ІНФОРМАЦІЯ, ЩО СПРИЙМАЄТЬСЯ, НЕ ПОВИННА БУТИ НИЖЧЕ ВИЗНАЧЕНОГО МІНІМУМУ;
- ІНФОРМАЦІЯ, ЩО СПРИЙМАЄТЬСЯ, ПОВИННА МАТИ ЗВИЧНУ СТРУКТУРУ.

У людській практиці та у психологічному вивченні особливостей сприймання людей склалися знання про наступні **основні типи сприймання**:

**СИНТЕТИЧНИЙ** – у людей синтетичного типу проявляється явний нахил до узагальненого відображення явищ, вони не надають значення деталям, не люблять заглиблюватись у них.

**АНАЛІТИЧНИЙ** – люди аналітичного типу в меншій мірі проявляють схильність до узагальненої характеристики явищ дійсності, для них характерне намагання виділити і проаналізувати окремі деталі. Вони вникають в подробиці. Для них є проблемою зрозуміти загальну суть явищ.

**АНАЛІТИКО-СИНТЕТИЧНИЙ** – люди з цим типом сприймання співвідносять аналіз окремих частин з загальними висновками сприймання і спостереження, вста-

новлення фактів – з їх поясненням. Такий тип є найбільш прийнятними для сприймання діяльності.

**ЕМОЦІЙНИЙ** – для людей емоційного типу сприймання характерне не стільки виділення сутності явища і його частин, скільки прагнення насамперед висловити свої переживання, пов'язані цим явищем.

Психологія сприймання виокремлює такі явища, як ілюзія сприймання. Ілюзіями називаються неадекватні сприймання, які неправильно, помилково відображають предмети, що діють на аналізатори. Ілюзії виникають з різних причин: практичного досвіду людини, особливостей аналізаторів, зміни умов сприймання, дефектів органів чуття. Відповідно до органу чуття є ілюзії зорові, слухові, тактильні, нюху та смаку. Особливою групою виділяють ілюзії, що викликані певними афективними станами людини.

Також звертають на себе увагу удавані сприймання, тобто галюцинації. Особливостями цієї групи ілюзій є те, що вони виникають без зовнішнього подразника, але сприймаються як дійсні образи реального світу. В їх основі – порушення процесів збудження або процесів гальмування в корі півкуль головного мозку.

Суттєво, що людина потребує постійного контакту з середовищем, а тому у неї постійно повинні виникати відчуття і сприймання. Якщо ж зменшити цей контакт до мінімуму і тим самим викликати сенсорну депривацію, то порушується самопочуття людини, у неї з'являються галюцинації. Коли ж людині вертають контакт з середовищем, то все одно вона якийсь час не здатна орієнтуватися як у часі, так і у просторі, а також не може розрізнити форми предметів.

## 3.2 МИСЛЕННЯ

### **МИСЛЕННЯ - ЦЕ ВИЩИЙ ПСИХІЧНИЙ ПІЗНАВАЛЬНИЙ ПРОЦЕС УЗАГАЛЬНЕНОГО ТА ОПОСЕРЕДКОВАНОГО ВІДОБРАЖЕННЯ ЛЮДИНОЮ ПРЕДМЕТІВ І ЯВИЩ ОТОЧУЮЧОЇ ДІЙСНОСТІ ЗАВДЯКИ ВСТАНОВЛЕННЮ ЇХ СУТТЄВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ, ЗВ'ЯЗКІВ ТА ВІДНОШЕНЬ**

**УЗАГАЛЬНЕНІСТЬ** виникає завдяки тому, що мислення носить знаковий характер, тобто носить мовну форму.

**ОПОСЕРЕДКОВАНІСТЬ** дозволяє пізнати те, що безпосередньо при сприйманні неможливо побачити.

Якщо відчуття і сприймання відображують або окремі сторони явищ, або ці явища, але в чуттєвій формі, то мислення **ВСТАНОВЛЮЄ ЗВ'ЯЗКИ і ВІДНОШЕННЯ** між явищами та усередині них.

#### **ЗАГАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ МИСЛЕННЯ:**

- мислення є вищим пізнавальним процесом;
- мислення є активною **формою творчого відображення та перебудови** людиною дійсності;
- мислення породжує такий результат, якого ні в самій дійсності, ні у суб'єкта на даний момент часу не існує;
- мислення завжди пов'язане з наявністю проблемної ситуації, завдання;
- на відміну від сприймання, мислення виходить за межі чуттєвої дійсності, завдяки чому майже необмежено розширює коло пізнання;

- мислення на основі сенсорної інформації робить певні **теоретичні і практичні висновки**;
- мислення обов'язково присутнє в усіх пізнавальних процесах;
- мислення – це **рух ідей**, що розкривають сутність речей;
- підсумком мислення є не образ, а певна **думка, ідея**;
- специфічним результатом мислення виступають **судження і поняття**;
- мислення – це особлива теоретична і практична діяльність, яка передбачає **систему дій і операцій** дослідницького, перетворювального та пізнавального характеру.

### ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ МИСЛЕННЯ:

- мислення – це процес, який формується в суспільних умовах життя;
- на перших стадіях свого формування мислення проявляється, насамперед, як зовнішня розгорнута предметна діяльність;
- в процесі формування мислення із **зовнішньої** розгорнутої предметної діяльності воно переходить у **згорнуті форми** та набуває характеру **внутрішніх розумових дій**.

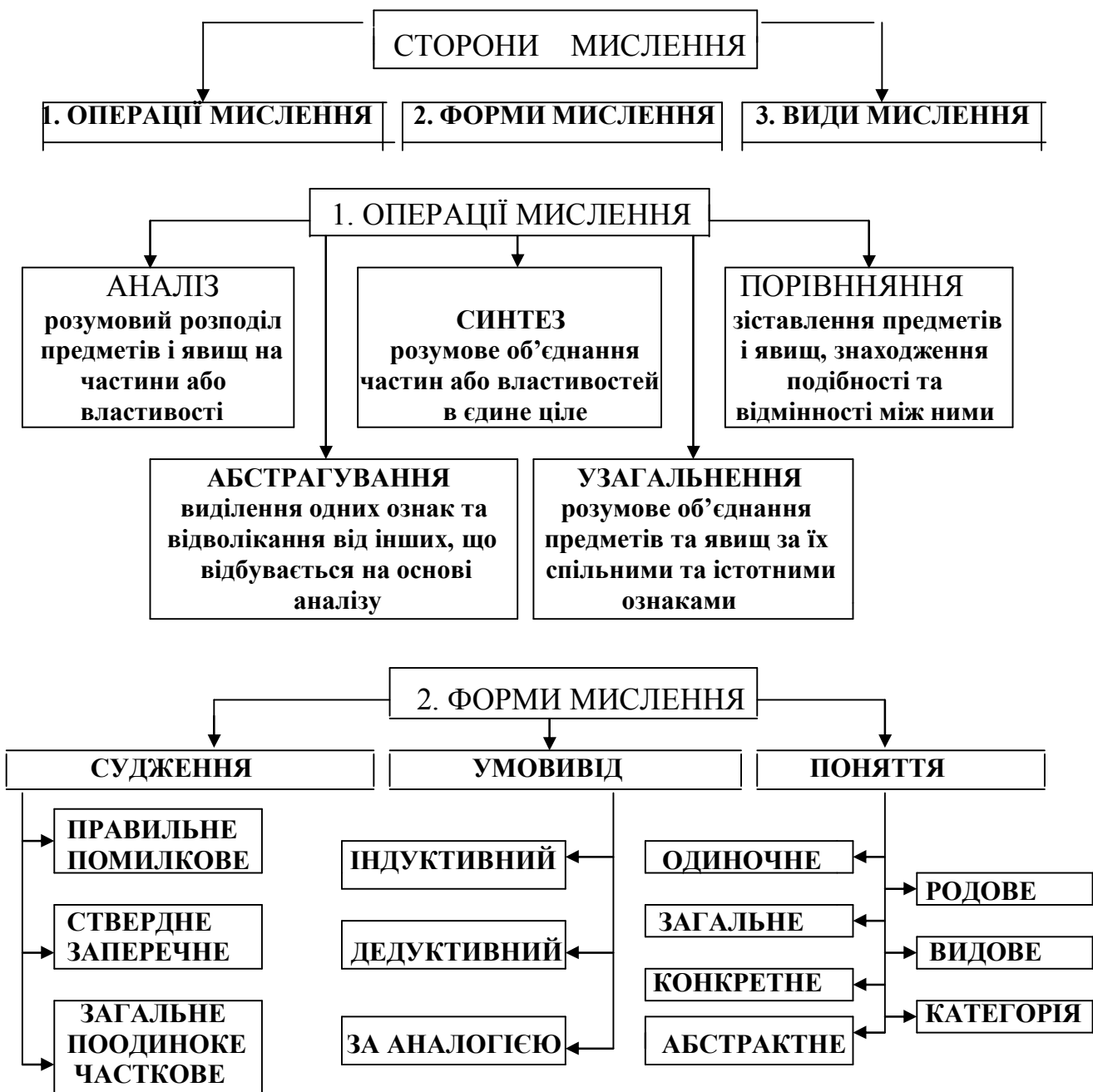


Рис. 3.5 Загальні характеристики мислення

**ПОНЯТТЯ** – найпростіша форма мислення у вигляді слова або групи слів, яка відображає суттєві властивості, зв'язки та відношення предметів і явищ.

**Види понять:**

**ОДИНИЧНІ** – відображають істотні властивості одиничних об'єктів;

**ЗАГАЛЬНІ** – відображають істотні властивості класів предметів.

**КОНКРЕТНІ** – відображають певні предмети, явища чи їх класи з істотними ознаками, зв'язками та відношеннями;

**АБСТРАКТНІ** – відображають ті чи інші властивості об'єктів, окремо від самих об'єктів.

**РОДОВІ** – характеризуються більшим обсягом відображуваних у їх колі об'єктів;

**ВИДОВІ** – характеризуються меншим за обсягом по відношенню до родових понять;

**КАТЕГОРІЇ** – мають найширший обсяг і відображають найзагальніші властивості, зв'язки і відношення.

**СУДЖЕННЯ** – форма мислення, в якій стверджується або заперечується наявність якихось зв'язків між предметами та явищами дійсності або їх властивостями та ознаками.

**Види суджень:**

**ПООДИНОКІ** - ствердження або заперечення відносно тільки одного предмета;

**ЗАГАЛЬНІ** – ствердження або заперечення відноситься до всіх предметів певної групи;

**ЧАСТКОВІ** – ствердження або заперечення відноситься уже не до всіх, а лише до деяких предметів;

**ПРОСТІ** – складаються з одного судження;

**СКЛАДНІ** – складаються з кількох простих суджень.

**СТВЕРДНІ** – стверджується наявність певних ознак і відношень у предмета або явища;

**ЗАПЕРЕЧНІ** – заперечується наявність певних ознак і відношень у предмета або явища;

**ІСТИННІ** – адекватно відображають зв'язки та відношення, що існують в об'єктивній дійсності;

**ПОМИЛКОВІ** – неадекватно відображають зв'язки та відношення, що існують в об'єктивній дійсності.

**УМОВИВИД** – форма мислення, при якій на основі деяких суджень робиться певний висновок у вигляді нового судження.

**Види умовивидів:**

**ІНДУКТИВНІ** – умовиводи, в яких ми йдемо від фактів до узагальнень, від менш загальних до все більш і більш загальних суджень;

**ДЕДУКТИВНІ** - умовиводи, в яких ми йдемо від загальних суджень до суджень часткових і поодиноких;

**ЗА АНАЛОГІЄЮ** – умовиводи, що ґрунтуються на схожості деяких ознак певних та інших об'єктів.

## ВИДИ МИСЛЕННЯ

ЗА ПСИХІЧНИМ ЗМІСТОМ			
ПРАКТИЧНЕ		ТЕОРЕТИЧНЕ (АБСТРАКТНО-ЛОГІЧНЕ)	
<b>НАОЧНО-ДІЙОВЕ</b> мислення, що відбувається в ситуації сприймання конкретних об'єктів і дій з ними	<b>НАОЧНО-ОБРАЗНЕ</b> мислення, в змісті якого переважають образи, більш чи менш узагальнені уявлення про об'єкти	<b>ТЕОРЕТИЧНЕ ПОНЯТІЙНЕ</b> здійснюється в формі абстрактних понять, суджень та логічних операцій, більш точно відтворює дійсність	<b>ТЕОРЕТИЧНЕ ОБРАЗНЕ (творче)</b> доповнює узагальнене відтворення світу суб'єктивними творчими образами та допомагає його перетворювати
ЗА ЗМІСТОМ ЗАВДАНЬ		ЗА СТУПЕНЕМ ОВИЗНИ	ЗА СТУПЕНЕМ РОЗГОРНУТОСТІ
<b>ПРАКТИЧНЕ</b> мислення, що безпосередньо здійснюється у процесі вирішення практичних завдань		<b>РЕПРОДУКТИВНЕ</b> мислення, що відбувається за вже відомим алгоритмом	<b>ІНТУЇТИВНЕ</b> мало усвідомлене, з відсутністю чітко виражених етапів, швидке мислення
<b>ТЕОРЕТИЧНЕ</b> мислення, що спрямоване на відкриття законів, властивостей, властивостей об'єктів		<b>ТВОРЧЕ</b> мислення, в процесі якого відбувається пошук (створення) невідомого алгоритму вирішення завдання	<b>ДИСКУРСИВНЕ</b> чітко усвідомлене, при наявності плану, відносно повільне мислення
ЗА СФЕРОЮ ЗАСТОСУВАННЯ			
<b>ПОБУТОВЕ</b> мислення, за допомогою якого вирішуються побутові проблеми	<b>ХУДОЖНЄ</b> мислення, що використовується в художній творчості	<b>НАУКОВЕ</b> мислення, що використовується в науковій діяльності	

Мислення завжди виникає тоді, коли з'являються проблеми, що мають бути вирішеними. Тобто, мислення – це пошук рішення відносно якогось питання. Існує два засоби пошуку такого рішення – конвергенція та дивергенція. Звідси і мислення може бути **конвергентним або дивергентним**.

**КОНВЕРГЕНТНЕ МИСЛЕННЯ** – це мислення, за яким всі розумові зусилля концентруються на пошуку єдиного правильного рішення для чого використовуються переважно наявні знання та логічні судження.

**ДИВЕРГЕНТНЕ МИСЛЕННЯ** – це мислення людей, яким властивий пошук максимальної кількості варіантів вирішення проблеми.

Дивергентне мислення зазвичай притаманне творчим особистостям, схильним утворювати нові комбінації з тих елементів, які інші використовують лише звичним чином. Показово, що особливостями такого мислення є: **ПЛАСТИЧНІСТЬ** – коли пропонується не одне, а декілька варіантів вирішення проблеми; **РУХЛИВІСТЬ** – легкість, з якою людина переходить від одного боку проблеми до іншого; **ОРИГІНАЛЬНІСТЬ** – нестандартність рішення.

### АНОМАЛЬНЕ МИСЛЕННЯ

Суттєво, що мислення може бути не тільки нормальним, але й аномальним, тобто мислення з більш або менш грубими порушеннями відносно процесу пошуку істини. Існують такі види аномального мислення:

- мислення архаїчне, що оперує застарілими поняттями та уявленнями;
- мислення інертне, стереотипне, для якого властива недостатня рухливість пошуку нового, нездатність вийти за коло звичних уявлень;
- мислення в'язке, схильне до надмірної деталізації і яке нездатне відрізнити головне від другорядного;



- мислення примітивне, що оперує конкретними судженнями, бідне на логічні узагальнення;
- мислення резонерське, для якого властива схильність до багатослівних бесплідних міркувань, що базуються на формальних та зверхніх аналогіях;
- мислення конфабульоване, схильне до надмірних вигадок, які використовуються для вирішення проблем.

### **ІНДИВІДУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ МИСЛЕННЯ**

Мислення різних людей має свої індивідуальні особливості, які залежать від:

- співвідношення в ньому чуттєвого і мисленевого компонентів, образу та слова, що дає нам абстрактне або образне мислення;
- співвідношення аналізу і синтезу в процесі мислення, що породжує аналітичний або синтетичний розум;
- типологічних особливостей нервової системи, які характеризуються силою, врівноваженістю, рухливістю процесів збудження і гальмування;
- на індивідуальні особливості мислення накладає свій відбиток також особливості навчання, виховання та професійна спрямованість.

В цілому індивідуальні особливості мислення знаходять своє відображення в наступних його властивостях:

**ШВИДКІСТЬ МИСЛЕННЯ**, що характеризується часом, протягом якого людина справляється з інтелектуальним завданням;

**САМОСТІЙНІСТЬ МИСЛЕННЯ** як відносна незалежність власної думки від розповсюджених уявлень;

**КРИТИЧНІСТЬ МИСЛЕННЯ**, тобто максимально об'єктивна оцінка себе та інших;

**ГЛИБИНА ДУМКИ** як здатність аналізувати, порівнювати, знаходити суттєві зв'язки;

**ГНУЧКІСТЬ ДУМКИ**, що відображується в умінні знаходити різні шляхи вирішення проблеми;

**ДОПИТЛИВІСТЬ ДУМКИ** як потреба завжди шукати найкраще рішення;

**ПОСЛІДОВНІСТЬ МИСЛЕННЯ**, що знаходить своє відображення в умінні проводити одну й ту ж ідею через весь процес міркування.

### **МИСЛЕННЯ ТА МОВА І МОВЛЕННЯ**

Велике значення в психічній активності людини відіграє мовлення, що пояснюється його поліфункціональністю. Так, наприклад, воно є і засобом спілкування, і носієм свідомості та пам'яті, і також засобом мислення та регулювання як своєї поведінки, так і поведінки інших людей. Відповідно множині своїх функцій мовлення є поліморфною діяльністю, тобто маємо мовлення зовнішнє та внутрішнє, діалогічне і монологічне, письмове та усне і т.п. Зауважимо, що хоча всі ці форми та тісно пов'язані між собою, але призначення їх різне. Так зовнішнє мовлення свою головну роль відіграє як засіб спілкування, а внутрішнє – як засіб мислення. Письмове мовлення – це основа фіксації інформації, її збереження, а усна використовується як засіб безпосереднього спілкування.

Необхідно розрізняти мовлення та мову.

**МОВА** – **ЦЕ СИСТЕМА УМОВНИХ СИМВОЛІВ (ЗНАКІВ), ЩО МАЮТЬ ДЛЯ ЛЮДЕЙ ПЕВНЕ ЗНАЧЕННЯ ТА СЕНС.**

**МОВЛЕННЯ** – **ЦЕ СУКУПНІСТЬ ЗВУКІВ, ЩО СПРИЙМАЮТЬСЯ ТА ВИМОВЛЯЮТЬСЯ ТА МАЮТЬ ТІ Ж САМІ ЗНАЧЕННЯ ТА ТОЙ ЖЕ САМИЙ СЕНС, ЩО Й ВІДПОВІДНА СИСТЕМА СИМВОЛІВ (ЗНАКІВ).**

Хоча мова у різних людей має свої індивідуальні відмінності, в першу чергу, за рахунок тих сенсів, які кожна людина приписує знакам (словам), все ж головне є те, що мова єдина для усіх людей, які користуються нею, тобто вона надіндивідуальне явище. Мовлення ж завжди є носієм індивідуальної своєрідності людини. Інакше кажучи, якщо в мові відображена психологія цілого народу, то в мовленні відображається психологія окремої людини або групи людей. Суттєво також з цього боку і те, що хоча мовлення без засвоєння мови немож-

**ливе, остання може існувати і розвиватися відносно самостійно від окремої людини за законами, не пов'язаними ні з її психологією, ні з її поведінкою.**

Як у мові, так і у мовленні чільне місце займає **ЗНАЧЕННЯ СЛОВА** – узагальнене відображення дійсності, яка існує зовні і незалежно від індивідуальної свідомості. Здійснюється це за допомогою **ПОНЯТТЯ**, тобто слова, що відноситься не до одного предмету або явища, а до цілого їх класу. Важливо, що поняття фіксує не другорядні ознаки, а суттєві якості та властивості, притаманні предметам, явищам, що відображаються в ньому. Пояснюється це тим, що в понятті ми маємо загальнолюдський досвід, якому в значно меншій мірі ніж окремій людині властиво помилятися відносно головного та другорядного. Слова-поняття дозволяють нам узагальнювати та поглиблювати свої знання, виходячи при цьому за межі чуттєвого пізнання. Це стає можливим завдяки тому, що поняття розвиваються за рахунок збагачення свого об'єму та змісту. Тому нове знання може входити в стару систему понять і відображатися за допомогою вже відомих слів.

Якщо ж звернути увагу на сенс поняття-слова, а не на його значення, то тут ми маємо іншу картину. Сенс слів – це індивідуальний досвід людини відносно значення слова. Тому різні люди завжди розуміють одні й ті ж слова дещо інакше, а інколи й вельми по-різному. А оскільки психологія людини є її досвід, остільки в мовленні завжди відображається психологічна особливість носія мови.

Головною функцією мовлення є те, що воно виступає інструментом мислення. Це можна побачити навіть по дії голосового апарату людини. Так, коли вона вирішує складні питання, у неї реєструється підвищена активність мовнорухового апарату. Якщо ж якимсь чином заблокувати цю активність, то наслідком цього є зниження ефективності мислення. Не випадково молодші школяри, коли вирішують завдання, роблять це вголос. Але ж залежність мислення від мовлення не можна трактувати як їх тотожність. В онтогенезі мислення має власні, незалежні від мовлення витoki і тільки з часом вони зливаються, хоча ніколи і не співпадають повністю.

Таким чином, ми мислимо за допомогою мови, використовуючи слова-поняття, і за допомогою мовлення, промовляючи ці слова.

## **ФІЗІОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ МОВЛЕННЯ:**

- 1) Мовна діяльність пов'язана з роботою великих півкуль головного мозку. При цьому ліва півкуля є ведучою в мовній діяльності, права впливає на модуляцію голосу, тембру і т.ін.
- 2) Мовна аферентація йде по трьох каналах – руховому, слуховому, зоровому;
- 3) Мовні звуки виникають при подачі повітря із легень: у вібратори (голосові зв'язки гортані) і у щілини та отвори, які утворюються в роті при артикуляції язика і губ;
- 4) Мовні зони представлені декількома аналізаторами, які тісно пов'язані між собою;
- 5) Мовлення носить рефлекторний характер. Його мозкову структуру складають як другосигнальні зв'язки так і зв'язки першосигнальні.

**В великих півкулях головного мозку виділяють декілька центрів, що визначають різні аспекти мовлення. Так, наприклад, у скроневій звивині лівої півкулі знаходиться центр Верніке, який пов'язаний з розумінням змісту мовлення. На процес читання впливає зоровий центр, який розміщений в потиличній долі лівої півкулі. Центр письмового мовлення знаходиться в середній лобовій звивині лівої півкулі. З гучністю вимовляння пов'язана зона, що розміщена у верхній лобовій звивині лівої півкулі.**

Локальні пошкодження кори лівої півкулі головного мозку (у правшій) викликає **АФАЗІЇ** – порушення мовлення як системного розладу різних видів мовної діяльності. До найбільш поширених афазій відносяться:

**ДИНАМІЧНА АФАЗІЯ** виникає при ураженні середніх і задньо-лобових відділів кори. При цій афазії порушена здатність планування мовлення, що призводить до порушення зв'язності усного та письмового мовлення, труднощами актуалізації слів, які означають дії.

**ЕФЕРЕНТНА МОТОРНА АФАЗІЯ** виникає при ураженні нижчих відділів премоторної кори лівої півкулі, що призводить до порушення здатності переключення з одного слова до другого.

**АФЕРЕНТНА МОТОРНА АФАЗІЯ** виникає при ураженнях нижчих відділів постцентральної кори. При цьому порушується здатність вимови слів, заміни одних звуків іншими.

**СЕМАНТИЧНА АФАЗІЯ** виникає при ураженні тім'яно-скронс-потиличної зони кори. При цьому порушується розуміння деяких логіко-граматичних конструкцій і здатність лічити.

**СЕНСОРНА АФАЗІЯ** виникає при ураженні задньої третини скронєвої звивини лівої півкулі, що порушує фонематичний слух і людина вже не здатна розуміти усне мовлення.

**АКУСТИКОМНЕСТИЧНА АФАЗІЯ** виникає при ураженні середніх відділів лівої скронєвої зони, що призводить до порушення слухомовної пам'яті. Людині з такою афазією важко підшукувати слова і вона погано розуміє швидке мовлення.

**ОПТИКОМНЕСТИЧНА АФАЗІЯ** виникає при ураженні задньонижніх відділів скронєвої зони лівої півкулі, що приводить до порушень зорової пам'яті, слабкості зорових образів слов. Звідси труднощі при називанні предметів і їх зображень.

### ПСИХОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ МОВЛЕННЯ І МИСЛЕННЯ



Рис. 3.6 Психологічна модель формування мовлення і мислення

Підсумовуючи інформацію щодо мислення як психічного пізнавального процесу, можна вивести такі його головні **ЗАКОНОМІРНОСТІ**:

- мислення виникає у зв'язку з вирішенням будь-яких проблем;
- базовим механізмом мислення є синтез через аналіз;
- мислення існує через мову і в мовленні;
- усяка думка обґрунтована іншими думками, істинність яких вже доведена;
- мислення селективне;
- мислення має змогу випереджати розвиток подій;
- мислення рефлексивне.

### 3.3 УЯВА

**УЯВА – ПСИХІЧНИЙ ПІЗНАВАЛЬНИЙ ПРОЦЕС СТВОРЕННЯ ОБРАЗІВ ПРЕДМЕТІВ, СИТУАЦІЙ, ОБСТАВИН ШЛЯХОМ ВСТАНОВЛЕННЯ НОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ МІЖ ВІДОМИМИ ОБРАЗАМИ ТА ЗНАННЯМИ**

Уява суто людське надбання, яке надає нам можливість виходити за межі реального світу, подумки переміщуючи образи речей та подій в часі та просторі, змінюючи зв'язки між цими образами. Принциповим тут є те, що уява пов'язана з образами (уявленнями), хоча її продукт може оформлюватися знаково – у вигляді, наприклад, опису, тексту та т.ін. Вчені вважають, що уява виникла як відповідь на потребу передбачати результат своєї праці і, крім того, пояснити незрозумілі події та явища природи.

Уява як особливий психічний пізнавальний процес знаходиться дещо осторонь від інших пізнавальних процесів, а разом з тим займає проміжне місце між сприйманням, мисленням та пам'яттю:

- так з боку сприймання уява завжди пов'язана з чуттєвими образами, по-перше, відштовхуючись від них, а, по-друге, впливаючи на їх створення;
- оскільки специфіка уяви полягає в переосмисленні попереднього досвіду, остільки вона безпосередньо пов'язана з пам'яттю;
- уява – це завжди абстрагування як результат операцій аналізу і синтезу, що підкреслює її зв'язок з мисленням.

### ФУНКЦІЇ УЯВИ

- функція пізнання дійсності;
- функція регулювання емоційних станів;
- функція довільної регуляції пізнавальних процесів;
- функція формування внутрішнього плану майбутньої діяльності.

### ВИДИ УЯВИ

#### **ЗА СТУПЕНЕМ КОНТРОЛЮ:**

– **мимовільна уява**, якщо створення нових образів не скеровується спеціальною метою уявити ті чи інші предмети, явища, події, образи виникають спонтанно, без докладання певних зусиль і бажанні людини;

– **довільна уява**, якщо створення нових образів скеровується спеціальною метою їх створення, людина створює образи за власним бажанням, за допомогою вольових зусиль.

#### **ЗА СТУПЕНЕМ НОВИЗНИ:**

– **репродуктивна (відтворююча) уява**, якщо створення нових образів здійснюється за знайомим алгоритмом, дійсність відтворюється в такому вигляді, в якому вона є в природі;

– **творча уява**, якщо створення нових образів здійснюється з використанням нових, нестандартних, нетипових підходів, результатом є оригінальні, творчі продукти (художні, технічні, мистецькі).

#### **ЗА ЗМІСТОМ ДІЯЛЬНОСТІ:**

– **художня уява**; - **наукова уява**; - **технічна уява** і т.ін.

Окремим видом уяви є **мрія**, як створення образів бажаного майбутнього. Від мрії, як уявлення, що прямо або опосередковано впливає на активність людини, треба відрізнити **марення**, яке, навпаки, понурюючи людину в світ приємних вигадок, відволікає її від дійсності.

### СПОСОБИ СТВОРЕННЯ УЯВИ (ОПЕРАЦІЇ)

**ДОПОВНЕННЯ** – новий образ одного якогось об'єкту виникає на основі старого образу цього ж об'єкту до якого приєднуються елементи, взяті з образів інших об'єктів;

**АГЛЮТИНАЦІЯ (склеювання)** – новий образ створюється шляхом сполучення елементів, взятих з різних уявлень;

**ГІПЕРБОЛІЗАЦІЯ (перебільшення)** – створення нових образів шляхом більш або менш пропорційного збільшення або зменшення якихось рис старих образів;

**АКЦЕНТУЮВАННЯ** – створення нових образів за рахунок непропорційного збільшення (підкреслення) якихось рис старого образу;

**СХЕМАТИЗАЦІЯ** – формування групи образів, в яких відмінності згладжуються, а риси схожості виступають на перший план;

**ТИПІЗАЦІЯ** – створення нових образів за рахунок виділення суттєвого, що повторюється в однорідних фактах, явищах природи, суспільного життя.

**ІНДИВІДУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ УЯВИ ЛЮДИНИ** виявляються в: змістовності; широті; силі; яскравості; швидкості; дієвості; реалістичності; перевазі тих чи інших видів уявлень.

**ФАКТОРИ, ЩО ЗАБЕЗПЕЧУЮТЬ РОЗВИТОК УЯВИ:** загальний розвиток; допитливість; творчі можливості; інтереси; переконання; життєві позиції; почуття.

Уява – одна з провідних характеристик творчої особистості. **Творчість** – це передусім процес створення нового продукту завдяки і сприйманню, і пам'яті, і мисленню, і, звичайно, уяві. В цьому переліку головне місце належить саме уяві, її глибині і яскравості. Розрізняють наступні рівні творчості:

- рівень, коли новизна продукту творчості відносна, має значення тільки для людини, що створила цей продукт;
- рівень, коли новизна продукту творчості має значення для відносно невеликого кола людей;
- рівень, коли новизна продукту творчості має значення для досить великої кількості людей – певного народу, певної країни світу і т.ін.;
- рівень, коли принципова новизна продукту творчості має значення для всіх людей світу.

### 3.4 ПАМ'ЯТЬ

Важливою умовою існування і розвитку психіки людини є опора її на індивідуальний чуттєвий й раціональний досвід, а також на досвід суспільства, тобто на все те, що забезпечує нам такий психічний процес як пам'ять.

#### **ПАМ'ЯТЬ – ЦЕ ПСИХІЧНИЙ ПІЗНАВАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ДОСВІДУ, ЩО РОБИТЬ МОЖЛИВИМ ЙОГО БАГАТОРАЗОВЕ ВИКОРИСТАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ**

Хоча ми, розглядаючи пам'ять, маємо на увазі в першу чергу пам'ять людини, але не треба забувати, що цей психічний процес має місце у всіх живих істот і є навіть свідчення про здатність запам'ятовувати інформацію рослинами. Пояснюється це тим, що в самому широкому сенсі пам'ять - це механізм фіксації інформації, що набувається, а потім використовується живим організмом. Ясна річ, що без цього процесу ні одна жива істота не зможе проіснувати навіть мить. Якщо ж мова іде про людину, то тут треба брати до уваги те, що пам'ять – це спосіб існування психіки в часі, збереження минулого, збереження того, чого немає вже тепер. Саме тому пам'ять – необхідна умова єдності людської психіки, фундамент нашої психологічної ідентичності.

Пам'ять являє собою ряд складних психічних процесів, активне оволодіння якими надає людині здатності засвоювати і використовувати необхідну інформацію. Поглиблене вивчення цього явища здійснюється на різних рівнях: **БІОХІМІЧНОМУ, ФІЗІОЛОГІЧНОМУ, ПСИХОЛОГІЧНОМУ і, навіть, СОЦІАЛЬНОМУ.**

**БІОХІМІЧНИЙ** аналіз розкриває механізми пам'яті на клітинному рівні, на якому дії різних подразників викликають специфічні електрохімічні реакції. Наслідком цих реакцій ми маємо різні перегрупування білкових молекул нейронів і насамперед нуклеїнових кислот, причому дезоксирибонуклеїнова кислота (ДНК) пов'язується з генетичною, спадковою, видовою пам'яттю, а рибонуклеїнова кислота (РНК) – з онтогенетичною, індивідуальною пам'яттю. Річ у тому, що РНК дуже не постійна, може змінюватися з великою частотою і утримувати неймовірну кількість кодів інформації. Подразнення нервових клітин змінює зміст РНК в них, тобто залишає більш-менш тривалі біохімічні сліди, що надає нервовій клітині здатності резонувати на повторні дії знайомих подразників і не відповідати на інші впливи. До речі, якщо впливи подразників призводять до зворотних змін в клітинах, то ми маємо короткочасну пам'ять, а якщо утворюються нові білкові речовини – протеїни, то це вже довготривала пам'ять.

З позицій **ФІЗІОЛОГІЧНОГО** аналізу пам'ять пов'язана з утворенням тимчасових нервових зв'язків між нейронами або їх групами. Тобто, на фізіологічному рівні пам'ять – це безумовний рефлекс, якщо мова йдеться про генетичну пам'ять, або умовний, якщо маємо на увазі прижиттєву пам'ять.

В загальному плані фізіологічний механізм пам'яті виглядає наступним чином. В фундаменті пам'яті знаходяться асоціації. Асоціація - це зв'язок чогось, що треба запам'ятати з чимсь таким, що ми вже запам'ятали. З фізіологічної точки зору асоціація є тимчасовий нервовий зв'язок, коли збудження одного нейрону або групи нейронів по-в'язується з вже сформованим збудженням іншого нейрону (групи нейронів).

Зазначимо, що розрізняють три роди асоціацій – асоціації за суміжністю, за схожістю та за контрастом. Асоціації за суміжністю пов'язують два явища, що одночасно існують в часі або в просторі. В фізіології – це одночасне або послідовне збудження різних нейронів. В подальшому, коли буде збуджуватися один нейрон, то з ним або за ним буде збуджуватися і інший. Асоціація за схожістю пов'язує два явища, що мають більш-менш однакові риси. Це означає, що збудження одних нейронів призводить до збудження інших нейронів, які несуть в собі подібну інформацію. Асоціація за контрастом пов'язує два протилежних явища, тобто збудження одних нейронів викликає збудження тих нейронів, що мають прямо протилежну інформацію.

На психологічному рівні найбільш евристичним є пояснення пам'яті в контексті теорії діяльності особистості. Згідно даному підходу, процеси пам'яті визначаються місцем, яке належить їм в діяльності суб'єкта, тим, що і як він запам'ятовує, зберігає, пригадує та яке значення це має для продуктивної діяльності, а також з тим, як суб'єкт ставиться до матеріалу, який запам'ятовує і з чим його пов'язує у своїй діяльності. Якісні і кількісні характеристики пам'яті людини складаються в процесі діяльності і значною мірою залежать від включення того, що вона запам'ятовує в процес виконання завдань та його ролі в досягненні мети.

Концепція діяльнісного підходу до вивчення процесів пам'яті дістала розвиток у культурно-історичній теорії походження вищих психічних функцій. Завдяки цій теорії ґрунтовного пояснення дістали уявлення про пам'ять, яка спирається на свідомо поставлену мету і використання суспільно вироблених знакових засобів. Визначено також етапи розвитку пам'яті у філогенезі та онтогенезі, з'ясовано особливості довільної й мимовільної, безпосередньої та опосередкованої пам'яті, залежності розвитку вищих форм пам'яті від соціокультурних чинників та норм.

## КЛАСИФІКАЦІЯ ВИДІВ ПАМ'ЯТІ

1.1. **Генетична пам'ять** – це інформація, що зберігається в генотипі організму людини або тварини, переказується та відтворюється успадковано. Біо-логічним механізмом запам'ятовування інформації в цьому випадку є мутації та пов'язані з ними зміни генних структур.

1.2. **Онтогенетична пам'ять** – це прижиттєвий досвід живого організму, це інформація, яку ми накопичуємо в процесі свого життя.

1.3. **Імпринтинг** – вид набуття досвіду, який займає проміжне положення між генетичною і онтогенетичною пам'яттю. Імпринтинг – це коли природжені форми поведінки вперше включаються в дію тільки під впливом якогось зовнішнього стимулу, що немовби запускає їх в дію. Суттєво, що після цього запуску вроджені дії відтворюються вже незалежно від механізму включення, тільки за обставинами як зовнішніми, так і внутрішніми.

2.1. **Рухова пам'ять** полягає в запам'ятовуванні та відтворенні живою істотою своїх рухів. Велике значення цього виду пам'яті пояснюється тим, що вона служить основою для розвитку різних практичних навичок, без чого існування живого організму просто неможливо. Так, наприклад, навіть такий звичний для нас процес як ходіння існує тільки тому, що спрацьовує наша пам'ять на управління відповідними м'язами. Більш того, цей вид пам'яті тісно пов'язаний зі словесно-логічною та образною пам'яттю. Це дає можливість, з одного боку, керувати за допомогою мови або образів нашими рухами, а з другого, за допомогою рухів інтенсифікувати словесно-

логічну або образну пам'ять (наприклад, за допомогою жестикуляції або ходіння). Така ж залежність є і між пам'яттю на рухи та емоційною пам'яттю.

**2.2. Емоційна пам'ять** – це запам'ятовування і відтворення своїх емоцій та почуттів. Емоції сигналізують про потреби та інтереси, відображають наше ставлення до оточення. Суттєво, що хоча емоційна пам'ять може виявитися сильнішою за інші, але вона не безпредметна. Емоції запам'ятовуються не самі по собі, а разом з об'єктами, що їх викликають. Це означає, що емоції виступають у ролі стимулятора в ланцюжку всього комплексу асоціацій. Важливо також те, що відтворені позитивні почуття завжди спонукають людину до діяльності. І навпаки, негативні емоції різко знижують тягу до діяльності.



Рис. 3.5 Види пам'яті

**2.3. Словесно-логічна пам'ять** є специфічно людською пам'яттю, що базується на спільній діяльності двох сигнальних систем, у якій головна роль належить другій. Змістом цієї пам'яті є наші думки, поняття, судження, що відображають предмети і явища з їх загальними властивостями, істотними зв'язками та відношеннями. Оскільки думки не існують без мови, остільки й пам'ять називають не тільки логічною, але й словесною. Природно, що вона тісно пов'язана з мисленням і мовою і розвивається головним чином у процесі словесно-логічного мислення.

**2.4. Образна пам'ять** полягає в запам'ятовуванні образів, уявлень про предмети та явища навколишнього світу, властивостей і зв'язків між ними. Вона буває зоровою, слуховою, дотиковою, нюховою, смаковою залежно від аналізаторів, з якими пов'язане їх походження. В образній пам'яті ми оперуємо образами і уявленнями різного ступення абстрагування і складності: кон-

кретними уявленнями поодиноких предметів, уявленнями про спільні властивості предметів і явищ, схематичними образами абстрактного змісту.

**3.1. Сенсорна (миттєва) пам'ять** – це пам'ять, завдяки якій ми запам'ятовуємо чуттєві характеристики предметів, які відображаються різними аналізаторами та зберігаються дуже короткий час (близько 0,1-0,5 сек.). Це пам'ять-образ.

**3.2.** Якщо зміст сенсорної пам'яті приверне нашу увагу, то він збережеться без повторень близько 20 с. Це **пам'ять короткотривала**, що характеризується швидким запам'ятовуванням матеріалу, майже негайним його відтворенням і коротким строком зберігання. Така пам'ять часто обслуговує окремі елементи складної діяльності. Важливо, що короткочасна пам'ять має малий об'єм. Людина може зберігати в цій пам'яті одночасно лише  $7 \pm 2$  одиниці інформації. Взагалі об'єм короткочасної пам'яті є індивідуальним і по ньому можна прогнозувати успішність навчання. Для цього існує наступна формула: прогнозована успішність навчання дорівнює індивідуальному об'єму пам'яті, що ділиться на два, і до результату додається одиниця. Суттєво також те, що короткочасна пам'ять може свідомо контролюватися людиною, на відміну від сенсорної. Так, якщо **повторювати** зміст певної інформації, то її можна зберігати досить довго.

**3.3. Довготривала пам'ять** базується на довготривалій функції пам'яті, характеризується тривалим зберіганням і наступним використанням інформації в діяльності людини. Умови тривалого зберігання інформації вимагають певного часу для переробки і консолідації матеріалу, твердого запам'ятовування, багаторазового і варіативного повторення, відтворення і використання при виконанні аналогічних завдань. Психологи визнають наявність двох типів довготривалої пам'яті: довготривала пам'ять зі свідомим доступом і довготривала пам'ять, до якої людина не має вільного доступу. Інформація в останньому випадку актуалізується лише в разі застосування спеціальних прийомів. Для довготривалої пам'яті зі свідомим доступом властиве забування всього непотрібного, а також частини необхідної інформації.

**3.4.** Виділяється також **оперативна пам'ять**. В разі якщо запам'ятовування, збереження і відтворення інформації здійснюється в міру потреби в досягненні мети конкретної діяльності або її окремих операцій. При функціонуванні такого виду пам'яті після виконання діяльності збережена інформація має одразу ж забути, інакше вона може негативно вплинути на наступні операції.

**Короткочасна, довготривала і оперативна різновиди пам'яті пов'язані між собою, що зумовлюється як змістом запам'ятовуваного, так і цілями й засобами діяльності, в яку включаються процеси пам'яті. Засвоєна інформація може переходити з одного виду пам'яті в інший, більш тривалий, але при цьому необхідна додаткова її обробка: глибше усвідомлення, погодження з досвідом, порівняння, переструктурування, перекодування, переведення в словесно-логічну пам'ять. Внаслідок перетворень пам'ять набуває більш узагальненого та опосередкованого характеру, стає підготовленою для тривалого зберігання та довільного застосування.**

**3.5.** Має рацію думка психологів, що підтверджується дослідями, відносно наявності **проміжної пам'яті**. Цей різновид пам'яті забезпечує збереження інформації протягом кількох годин, коли людина не спить. Накопичена впродовж дня інформація за час нічного сну структурується, категоризується і вже в переробленому виді переводиться у довготривалу пам'ять. Проміжна ж пам'ять після свого очищення знов готова до прийому нової інформації.

**4.1. Мимовільна пам'ять** полягає в запам'ятовуванні та відтворенні матеріалу без спеціальної мети його запам'ятати або пригадати. Збагачення пам'яті в такому разі відбувається непомітно для нас. Зауважимо, що більша частина нашого досвіду набувається як раз завдяки мимовільній пам'яті. Суттєво також, що загальною і необхідною умовою мимовільного запам'ятовування будь-якої інформації є взаємодія з її носіями.

**4.2. Довільна пам'ять** – це запам'ятовування і відтворення в разі, якщо людина ставить перед собою мету запам'ятати, коли виникає потреба в навмисному заучуванні. Ефективність довільної пам'яті залежить від цілей запам'ятовування, від прийомів запам'ятовування (механічне дослівне багаторазове повторення, логічний переказ, переведення інформації в схеми, графіки, картини тощо, мнемонічні прийоми).



Мимовільна й довільна пам'ять притамані кожній особистості і являють собою послідовні ступені розвитку пам'яті в онтогенетичному плані. Мимовільна пам'ять передуює довільній і виступає необхідною умовою її виникнення. Тільки маючи певний досвід у запам'ятовуванні та формуванні пізнавальних дій, людина може плідно розвивати спеціальні мнемічні дії, продуктивну, довільну пам'ять. Однак мимовільна пам'ять і після цього не втрачає свого значення, удосконалюється у взаємодії з довільною і набуває ще більшої ефективності.

5.1. **Смислова пам'ять** пов'язана з розумінням того змісту, що запам'ятовується. Вона спирається на смислові зв'язки, які вже утворили системи словесних і образних асоціацій і становлять основу досвіду людини. Запам'ятовуваний матеріал в цьому разі логічно обробляється, узагальнюється, аналізується, порівнюється, класифікується, пов'язується з досвідом і тому без зусиль включається в наявні системи зв'язків, довше зберігається і легше відтворюється.

5.2. **Механічна пам'ять** діє у тих випадках, коли не маємо розуміння матеріалу, а те що навмисно чи ненавмисно запам'ятовується до кінця не усвідомлюється. Інформація, що запам'ятовується, не має певного місця в індивідуальному досвіді, і її доводиться туди втискати силою, або вона викликає великий пізнавальний інтерес своєю оригінальністю.

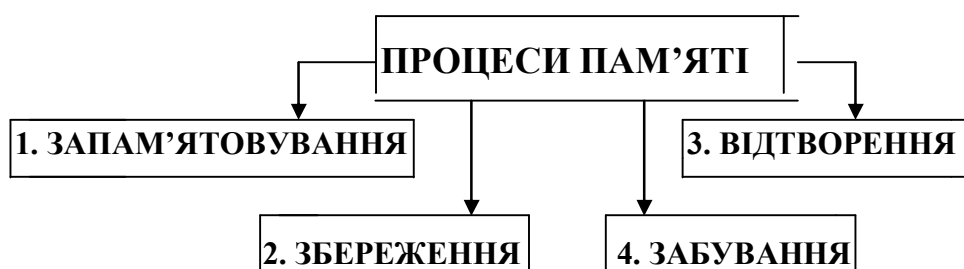


Рис. 2.6 Процеси пам'яті

Пам'ять являє собою складний і єдиний безперервний процес. Тому й розглядати окремі її якості треба в єдності, і не тільки в зовнішніх зв'язках і взаємній зумовленості, а й у більш тісних відносинах взаємного проникнення і закономірних переходах одного процесу в інший. Але особливістю пам'яті є також і те, що її складові виступають водночас і як автономні процеси, тобто в більшості випадків кожний з окремих процесів може здійснюватися самостійно. При цьому інші процеси можуть бути значно відстроченими у часі або й не відбутися зовсім. Тому й аналізуючи окремі процеси пам'яті треба абстрагуватися від інших, визначаючи кожний з них за домінуючими ознаками.

1. **ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ** – це закріплення образів сприймання, уявлень, дій, переживань і зв'язків між ними через контакти нових даних з набутим раніше досвідом. Матеріальною основою цього процесу є здатність мозку утворювати тимчасові нервові зв'язки. Запам'ятовування може бути короткочасним, довготривалим і оперативним. Воно також може бути довільним або мимовільним, смисловим (логічним) або механічним.

**УМОВИ ДОВІЛЬНОГО ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ:** 1) чітка постановка мети; 2) наявність мотивів, що спонукають запам'ятовування; 3) розуміння інформації, що треба запам'ятати; 4) використання логічних прийомів запам'ятовування (складання плану, порівняння, класифікація, систематизація); 5) повторення; 6) використання інформації, що необхідно запам'ятати в практичній діяльності.

**УМОВИ МИМОВІЛЬНОГО ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ:** 1) якість дієвого ставлення до матеріалу; 2) ступінь включення матеріалу у зміст основної мети діяльності; 3) рівень зацікавленості та емоційного відношення.

2. **ЗБЕРЕЖЕННЯ** – це процес утримання в пам'яті інформації, що була одержана у ході набування досвіду. Великою мірою він залежить від якості та глибини запам'ятовування, викорис-

тання матеріалу пам'яті в своїй діяльності. Про збереження можна судити тільки на основі спостереження за іншими мнемічними процесами: відтворенням та впізнаванням.

**Збереження може бути АКТИВНИМ і ПАСИВНИМ. При активному збереженні матеріал, що утримується, піддається внутрішній перебудові, від простого циклічного повторення до включення в системи нових семантичних зв'язків. При пасивному збереженні матеріал, що утримується, не має активних перетворень.**

**3. ВІДТВОРЕННЯ** – процес відновлення збереженого матеріалу пам'яті для використання в діяльності і спілкуванні. Матеріальною основою відтворення є поживлення або повторне збудження раніше утворених у мозку нервових зв'язків.

Розрізняють два види відтворення: ВПІЗНАННЯ і ЗГАДУВАННЯ. **Впізнання** – це відтворення якого-небудь об'єкта в умовах повторного його сприйняття. **Згадування** – це відтворення попереднього досвіду відповідно до змісту та завдань діяльності. Як різновид згадування існує також **пригадування**, тобто згадування, що вимагає від людини активних розумових зусиль, пов'язаних з переборенням певних труднощів. Згадування також може бути мимовільним або довільним.

**Як один з різновидів відтворення є СПОГАДИ – локалізовані в часі та просторі згадування людиною свого минулого життя, переважно в яскравій образно-логічній формі, з усіма обставинами.**

Важливою характеристикою відтворення є його правильність. Ця риса пам'яті залежить від таких своїх чинників, як об'єм інформації та її точність, мобілізаційна готовність людини до відтворення та її упевненість у правильності відтворення.

**4. ЗАБУВАННЯ** – процес, протилежний збереженню, і виявляється він у тому, що актуалізація забутих образів чи думок утруднюється або стає взагалі неможливою. Цей процес ґрунтується на явищі гальмування умовно-рефлекторних зв'язків під впливом різних чинників і згасання слідів, що утворилися раніше.

**Темп забування – це крива, за якою в першу годину ми забуваємо близько 40% інформації, яку запам'ятали, за наступні 8 годин ще майже 40%, а далі забування різко уповільнюється, хоча кількість збереженої інформації все ж продовжує зменшуватись десь до 3%. Але таку залежність ми маємо лише в загальному вигляді. В дійсності ж цей темп залежить від об'єму запам'ятовуваного матеріалу, його змісту, міри усвідомленості та ступені значимості матеріалу, включення його в діяльність суб'єкта.**

Хоча процеси пам'яті мають свої загальні характеристики, але у кожній людини проявляються вони з індивідуальними відмінностями, які можна побачити в різній швидкості запам'ятовування, в міцності збереження, в легкості відтворення. В цілому індивідуальні відмінності пам'яті можуть бути двох видів:

1) пам'ять, що відрізняється перевагою тієї чи іншої модальності – зорової, слухової, рухової;

2) пам'ять, що відрізняється за рівнем організації.

Люди також відрізняються за типами пам'яті:

1) люди з наочно-образним типом, які добре запам'ятовують наочні образи, колір предметів, звуки, обличчя тощо;

2) люди з словесно-логічним типом пам'яті, які добре запам'ятовують словниковий, нерідко абстрактний матеріал: поняття, формули тощо;

3) люди з емоційним типом пам'яті, які добре запам'ятовують пережиті ними почуття.

### 3.5 УВАГА

**УВАГА – ЦЕ ПРОЦЕС ПСИХІЧНОЇ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ, ЯКИЙ ПОЛЯГАЄ У ЇЇ СПРЯМОВАНостІ І ЗОСЕРЕДЖЕНОСТІ НА ПЕВНИХ ОБ'ЄКТАХ**

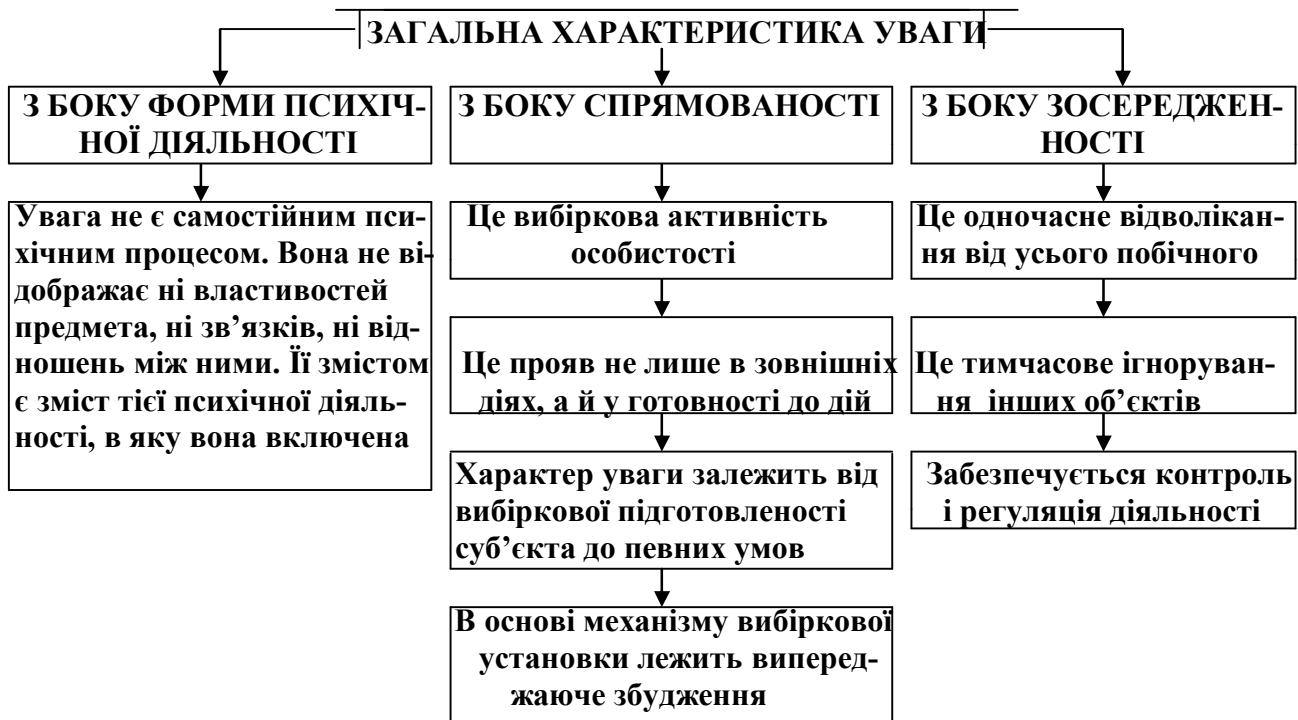


Рис. 3.9 Загальні характеристики уваги

Фізіологічною основою уваги є наявність стійкого домінуючого осередку оптимального збудження в мозку – в корі великих півкуль та в стовбурній частині головного мозку – що негативно індукує активність суміжних ділянок.

Залежно від активності людини та співвідношення зовнішніх і внутрішніх умов виникнення, увагу поділяють на **мимовільну**, **довільну** і **післядовільну**.

**МИМОВІЛЬНА УВАГА** – це зосередження свідомості людини на об'єкті внаслідок його особливостей як подразника. Особливості подразників, завдяки яким привертається увага людини, це велика сила, інтенсивність, контраст, новизна, посилення або послаблення подразника, просторові зміни руху, раптова поява об'єкта.

**ДОВІЛЬНА УВАГА** – це увага, що свідомо спрямовується і регулюється особистістю. Така увага виникає тоді, коли людина ставить перед собою цілі, що спрямовані на не задоволення безпосередніх потреб, а відносяться до потреб віддалених. Тому довільна увага пов'язана з силою волі та здатністю долати бажання, що породжуються безпосередніми потребами.

**ПІСЛЯДОВІЛЬНА УВАГА** – це увага, яка виникає за наступною схемою. Спочатку людина включає довільну увагу, оскільки об'єкт діяльності не викликає у неї безпосереднього інтересу. Але потім, коли особистість втягується в процес виконання діяльності, вид уваги змінюється з довільної на мимовільну. Така увага і розглядається як післядовільна.

<b>ФОРМИ УВАГИ</b>	
<b>ЗОВНІШНЯ</b>	<b>ВНУТРІШНЯ</b>
Регулює фізичну діяльність людини; має місце і в тваринному світі, в якому вона забезпечує дослідницьке ставлення до навколишньої дійсності: її формування можливо лише при наявності розвинених перцептивних дій	Пов'язана з усвідомленням особистістю своєї діяльності, свого внутрішнього світу, з самосвідомістю; має місце лише в людському світі; об'єктами внутрішньої уваги є почуття, спогади, думки; є необхідною умовою розвитку свідомості і самосвідомості; вміння думати і обдуманно діяти пов'язане з розвитком внутрішньої уваги.
Зовнішня і внутрішня увага можуть переходити одна в одну, а також взаємно гальмувати одна одну	

### **ЯКОСТІ УВАГИ**

**СТІЙКІСТЬ.** Спрямованість діяльності, що тривало підтримується характеризується часом, протягом якого ця діяльність зберігає свою цілеспрямованість. Фізіологічною основою стійкості є відносна сталість співвідношень процесів збудження і гальмування в корі великих півкуль. Умовами такої уваги є багаті змістом, рухливі, динамічні, різноманітні об'єкти. Окрім цього, стійкість уваги залежить також від ходу діяльності, успіхів людини в подоланні труднощів, від мотивації діяльності, від умінь працювати.

Протилежністю стійкості є **НЕСТІЙКІСТЬ**, яка виявляється в відвертанні або відволіканні уваги іншими об'єктами, тобто в зміні спрямованості діяльності людини. Фізіологічною основою нестійкості є збудження і гальмування в корі півкуль, викликана побічними для даної діяльності подразниками. Умовами нестійкості є раптові, сильні, різкі, динамічні, зовнішні подразники, а також сильні зміни в органічних станах.

**ПЕРЕКЛЮЧЕННЯ.** Це довільна зміна людиною спрямованості її діяльності. В цьому випадку людина свідомо переходить від одного об'єкту до другого, сама спрямовує свою увагу на нові об'єкти. Фізіологічною основою переключення є переміщення домінуючого осередку збудження по мозковим зонам, його рухливість. Умовами переключення є наявність зв'язку між змістом попередньої і наступної діяльності, більша цікавість від попереднього нового об'єкту, закінчення діяльності.

**КОНЦЕНТРАЦІЯ.** Полягає в більшій або меншій мірі заглибленості в діяльність, яку людина виконує в даний момент. Зміни концентрації уваги називають коливаннями. Концентрація пов'язана зі стійкістю домінанти збудження і залежить від тих умов, що визначають останню. При цьому, чим більше концентрована увага до певного об'єкту, тим у більшій мірі гальмуються впливи побічних імпульсів. Суттєво, що ступінь концентрації уваги на певному об'єкті не залишається однаковим протягом часу; він то підвищується, то знижується.

**РОЗПОДІЛ.** При концентрації уваги зберігається можливість її розподілу, який виявляється в одночасному виконанні людиною двох або іноді навіть трьох видів діяльності. Хоча і в цьому випадку людина більше зайнята однією певною діяльністю, яка забезпечується певним осередком оптимального збудження, інша ж діяльність відбувається автоматично, забезпечуючись менш активними в даний момент ділянками кори. Умовами розподілу є достатнє володіння певними видами діяльності, способами та автоматизмом виконання.

**ОБ'ЄМ.** Кількість об'єктів актуально усвідомлених людиною в даний момент. Використовується також поняття **ОБСЯГ** під яким розуміють кількість об'єктів, яку людина може сприйняти з певною якістю і чіткістю в одному акті сприймання за найкоротший час. Як об'єм, так і обсяг залежать від змісту матеріалу, його структурованості смисловими зв'язками, від інтересу особистості до об'єктів та від тих вольових зусиль, що їх докладає людина.

## УВАЖНІСТЬ ТА ЇЇ ТИПИ

**УВАЖНІСТЬ** – стійка властивість особистості, яка характеризується її послідовною спрямованістю та зосередженістю на певних об'єктах діяльності;

**НЕУВАЖНІСТЬ** – нестійкість уваги, поверхова її зосереджуваність, нездатність людини тривало затримуватися на виконуваному нею завданні, легке відволікання, розсіюваність її уваги.

**ПЕРШИЙ ТИП НЕУВАЖНОСТІ:** розсіяність виникає при відволіканні й дуже малій інтенсивності уваги, надзвичайно легко й мимовільно переключається з предмета на предмет, ні на одному не затримуючись. Цей тип неуважності образно називають “пурхаючим”.

**ДРУГИЙ ТИП НЕУВАЖНОСТІ:** неуважність відзначається надзвичайно високою інтенсивністю уваги до одних подій, предметів або явищ і важке переключення на інші. Цей тип неуважності називають “липучою увагою”.

**ТРЕТІЙ ТИП НЕУВАЖНОСТІ:** неуважність як результат перевтоми людини, її поганого самопочуття.

При деяких органічних захворюваннях мозку, насамперед його лобних долей, спостерігається патологічний розлад уваги, який може мати наступні прояви:

- виникає розсіяність, що проявляється в нездатності до довготривалого інтенсивного зосередження, а також в легкому та частому відволіканні;
- велика інертність та незначна рухливість уваги;
- надмірна рухливість уваги;
- патологічна фіксація на обмеженому колі уявлень і думок.

## 4. ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВА СФЕРА ОСОБИСТОСТІ

### 4.1 ЕМОЦІЙНА СФЕРА ОСОБИСТОСТІ, ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ПРОЯВУ ТА ПЕРЕБІГУ

Емоційні явища відрізняються між собою за багатьма параметрами: за якістю, інтенсивністю, тривалістю, усвідомленістю, глибиною, генетичним походженням, складністю, умовами виникнення, функціями, дією на організм. На цій основі виділяють наступні види емоційних явищ:

ВИДИ ЕМОЦІЙНИХ ЯВИЩ ТА ЇХ ПАРАМЕТРИ	
<b>ЕМОЦІЯ</b> – це безпосереднє ситуативне, тимчасове відображення пристрасного переживання людиною ставлення до предметів, подій і явищ навколишнього світу, які мають для неї суб'єктивну значимість. Переживання емоцій пов'язане з задоволенням або незадоволенням людиною її актуальних потреб. Емоція – це душевне хвилювання, душевний рух. На біологічному рівні це сигнал до переключення від автоматичної підтримки фізіологічної рівноваги організму до активної орієнтовної діяльності, що виконує функцію пошуку нових умов для адаптації.	Емоцією називається, наприклад, не саме почуття до музики, а стан насолоди, яке переживає людина, слухаючи музику в даний момент.
<b>ПОЧУТТЯ</b> – більш стале і довготривале емоційне явище, яке полягає у своєрідному та стійкому переживанні ставлення людини до оточуючого світу. Почуття мають чітко виражений предметний характер, оскільки людина не може переживати почуття взагалі, вони переживаються по відношенню до певних об'єктів та явищ, формуються в процесі задоволення складних суспільних потреб.	Характеризуються соціальністю – пов'язані з задоволенням суспільних потреб, предметністю – стійке ставлення людини до певних предметів та явищ.
<b>АФЕКТ</b> – психологічний стан, в основі якого лежить сильне, відносно короткочасне емоційне переживання. Це реакція на екстремальну ситуацію. Відмінними рисами афекту є його ситуативність, узагальненість, велика інтенсивність, незначна тривалість, бурхливість.	Характеризується значними змінами в свідомості, втратою самоволодіння, змінами всієї життєдіяльності організму.
<b>НАСТРІЙ</b> – загальний, відносно невеликий за інтенсивністю, емоційний стан людини, що характеризує її життєвий тонус протягом певного часу. Йому властива дифузність, відсутність чіткого зв'язку з обставинами дійсності.	Характеризується підсвідомістю та слабкою виразністю. Може бути радісним, сумним тощо.
<b>СТРЕС</b> – сильне емоційне збудження, а також сукупність стереотипних, філогенетично запрограмованих неспецифічних реакцій усього організму, що робить можливим підвищену фізичну активність. Виникає в скрутних, несподіваних та небезпечних ситуаціях.	Сильні стреси порушують вегетатику, дезорганізують психіку, слабкі спонукають до дуже складної діяльності.
<b>ПРИСТРАСТЬ</b> – стійке, глибоке та сильне емоційне прагнення людини до певного об'єкта.	Максимальний інтерес до предмета пристрасті.

Специфічною формою взаємодії організму з довколишнім середовищем є **емоції**.

**ЕМОЦІЇ – ЦЕ ПСИХІЧНИЙ ПРОЦЕС ВІДОБРАЖЕННЯ У ФОРМІ БЕЗПОСЕРЕДНЬОГО ПРИСТРАСТНОГО ПЕРЕЖИВАННЯ ЖИТТЄВОГО СЕНСУ ЯВИЩ ТА СИТУАЦІЙ ЯК ВІДНОШЕННЯ ЇХ ОБ'ЄКТИВНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ДО ПОТРЕБ ОРГАНІЗМУ (СУБ'ЄКТА)**

В житті людини емоції визначають наступне:

- це психічний процес імпульсивної регуляції поведінки людини, що базується на переживанні нею значущості тих чи інших фактів;
- це оцінка впливу зовнішнього та внутрішнього середовища з позицій задоволення або незадоволення актуальних потреб людини;
- це механізм нагального пошуку поведінки індивіда в визначеній ситуації, що веде до успіху, з одночасним блокуванням безперспективної поведінки.

Емоції охоплюють усі психічні процеси та стани людини, оскільки виступають як внутрішня мова, як система знаків, сигналів, завдяки яким ми дізнаємось про життєве значення того, що відбувається довкола.

Важливим також є те, що емоції включають в себе: 1) суб'єктивне переживання; 2) внутрішню реакцію певних систем організму, особливо реакцію автономної нервової системи, серцево-судинної, дихальної і інш.; 3) думки про емоції, та ситуації, що їх викликають; 4) зовнішні виразні рухи, що можна помітити у виразі обличчя (міміка), рухах тіла (пантоміміка); 5) схильність до певних дій.

Емоції людини виконують наступні функції:

- **СИГНАЛЬНА ФУНКЦІЯ** – завдяки емоціям ми дізнаємось про значущі для нас події, про те, що відбувається навколо;
- **РЕГУЛЯТИВНА ФУНКЦІЯ** – забезпечує направу і інтенсивність поведінки людини;
- **ЕКСПРЕСИВНА ФУНКЦІЯ** – виражає внутрішні переживання індивіда в зовнішній формі – міміці, жестах, особливостях мовлення та т.інш.;
- **КОМУНІКАТИВНА ФУНКЦІЯ** – за допомогою емоцій ми спілкуємось один з одним.

Звертає на себе увагу також поділ емоцій на **активні або стенічні** та **пасивні або астеничні**.

В багатоманітності емоційної сфери життєдіяльності людини виділяється така група емоцій, яка за своїм змістом може розглядатись як фундаментальна. Це емоції, на основі яких формуються всі інші емоційні стани і до них відносяться (за К. Ізардом):

**ІНТЕРЕС-ХВИЛЮВАННЯ** – позитивна емоція, яка сприяє розвитку навичок і вмінь, засвоєнню знань, мотивованого навчання, творчих спрямувань. Вибіркове ставлення особистості до оточуючих об'єктів завдяки їх певному життєвому значенню та емоційній привабливості.

**РАДІСТЬ** – позитивне емоційне збудження, яке пов'язане з можливістю достатньо повного задоволення актуальної потреби, ймовірність чого до цього моменту була незначна або невизначена.

**ГОРЕ-СТРАЖДАННЯ** – негативна емоція, яка пов'язана з одержанням інформації про неможливість задоволення важливої життєвої потреби, а також можливими життєвими втратами. Найчастіше протікає у формі емоційного стресу і має астеничний характер та супроводжується упадком духу, відчуттям самотності, покинутості, нерозуміння оточуючими, особистої непотрібності.

**ГНІВ** – емоція (негативна за знаком) викликана раптовою появою серйозної перешкоди на шляху задоволення надзвичайно важливої для суб'єкта потреби, а також в разі розходження поведінки іншої людини з нормами етики, моралі. Прояв гніву виглядає насупленими бровами, відтопиреними губами, виставленою вперед нижньою губою, стиснутими кулаками, сильною жестикуляцією. Може протікати у формі афекту (вибуху гніву). Має стенічний характер.

**ПРОВИНА (КАЯТТЯ)** – негативна емоція, яка виникає як результат розбіжностей між очікуваною та реальною поведінкою, а також в разі порушень, які неспівпадають з моральними, естетичними або ідеологічними принципами та установками суб’єкта, особливо в ситуаціях, в яких людина відчуває особисту відповідальність. Провина – це засудження своїх вчинків та самого себе, може супроводжуватися почуттям каяття та зниженням самооцінки.

**ОГИДА** – негативна емоція, змістом якої є бажання “звільнитись від чогось або когось”. Може виникати разом з емоцією гніва.

**ПРЕЗИРСТВО** – негативна емоція, яка виникає в міжособистісних взаємовідносинах і виявляється в неможливості прийняття однією людиною поглядів, поведінки, життєвих позицій іншої людини як значимих. Це “холодна” емоція, що веде до деперсоналізації іншої людини або цілої групи, втрати ними значущості для інших та переживанням іншими своєї переваги. Презирство, може з’являтися разом з гнівом та огидою і це зветься “**ворожою триадою**”.

**СТРАХ** – негативна емоція, яка проявляється при одержанні суб’єктом інформації про можливу втрату для його життєвого благополуччя, про реальну або уявну небезпеку, яка йому загрожує. Вважається найсильнішою негативною емоцією, яка може паралізувати людину, або мобілізувати її енергію.

**СОРОМ** – негативна емоція, яка виражається в усвідомленні невідповідності особистих думок, вчинків і зовнішності не тільки очікуванням оточуючих, а й особистим уявленням про належні думки, поведінку і зовнішній вигляд. Пов’язана з прогнозуванням заступлення або різкої негативної оцінки в свій адрес з боку оточуючих.

**ЗДИВУВАННЯ** – швидкоплинна емоційна реакція на особливості об’єкта спостереження. Виникає раптово, пов’язана з парадоксальним фактом або явищем і відволікає увагу від інших об’єктів. Не має чіткого вираження позитивного або негативного знака.

**ІНДИВІДУАЛЬНІ ЕМОЦІЙНІ ПРОЯВИ:** індивідуальні емоційні прояви визначаються такими рисами як **ЕМОЦІЙНА ЗБУДЛИВІСТЬ, ЕМОЦІЙНА ІМПУЛЬСИВНІСТЬ І АФЕКТИВНІСТЬ, ЕМОЦІЙНА СТІЙКІСТЬ, СИЛА, ТЕМП І РИТМ ЕМОЦІЙНИХ РЕАКЦІЙ, ЕМОЦІЙНИЙ ТОНУС.**

Можна вказати наступні варіанти сполучення вказаних рис:

- велика емоційна збудливість поєднується з великою емоційною стійкістю;
- велика емоційна збудливість поєднується із слабкою емоційною стійкістю;
- слабка емоційна збудливість поєднується з великою емоційною стійкістю;
- слабка емоційна збудливість поєднується із слабкою емоційною стійкістю.

За індивідуальними емоційними проявами розрізняють декілька емоційних типів людей, а саме.

**Збудливі емоційні натури**, які дуже легко „запалюються” під впливом подразників. Для таких натур характерна поривчастість, імпульсивність, яка часто переходить в афект.

**Сентиментальні натури**, що характеризуються схильністю до споглядання. Світ для них відображається наче через призму переживань і емоційних станів. Ці натури чутливі і пасивні: їх почуття не викликають активної діяльності, світ їх переживань мовби замкнений в самому собі.

**Пристрасні натури**, що виключно дійові, проявляють прагнення і відданість улюбленій справі, вони живуть багатим і напруженим, емоціонально насиченим життям. У них завжди є предмет пристрасті. Це люди глибоких, великих почуттів.

**Холодні натури.** Їх інколи називають “людьми холодного розрахунку”. Це люди, у яких почуття, емоції проявляються в такій мінімальній мірі, що практично майже не мають впливу на їх поведінку, вчинки і дії.



В житті людини велике значення мають не тільки безпосередньо **емоції**, а й такий їх специфічний прояв як **почуття**. Обидва явища хоч і існують в єдності, все ж мають суттєві відмінності.

ЕМОЦІЇ	ПОЧУТТЯ
Емоції – це реакції, які викликаються певними епізодичними впливами або внутрішніми станами організму.	Почуття – це стале емоційне ставлення до різних сторін оточуючої дійсності.
Емоції – це прості переживання, пов'язані з задоволенням або незадоволенням органічних потреб.	Почуття пов'язані з вищими духовними потребами, що виникли в ході історичного розвитку людства.
Емоції – пов'язані з першою сигнальною системою.	Почуття пов'язані з другою сигнальною системою.

Таким чином, **почуття** більш складні афективні утворення, ніж **емоції**. Але розглядати емоції як нижчі, а почуття як вищі прояви афективності було б занадто спрощено. Діалектичне взаємовідношення між емоціями і почуттями можна охарактеризувати наступним чином. Емоції – це фаза виникнення і визрівання почуттів, момент їх перебігу. В свою чергу, почуття є фазою розкриття, виявлення і демонстрації емоцій. Тобто почуття – це в означеному сенсі є рівень розвитку емоційного процесу.

### **ВИДИ ПОЧУТТІВ**

Залежно від спрямованості особистості, почуття поділяють на:

**МОРАЛЬНІ** – переживання людиною її ставлення до інших людей, суспільних явищ та процесів;

**ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ** – почуття, пов'язані з пізнавальною, інтелектуальною діяльністю;

**ЕСТЕТИЧНІ** – почуття прекрасного, особливо яскраво виявляється в сприйманні та ставленні до творів мистецтва, явищ природи та суспільного життя;

**ПРАКСИЧНІ** – почуття, пов'язані з виконанням людиною певної діяльності.

## **4.2 ВОЛЯ, ЇЇ ОСОБЛИВОСТІ ТА МОЖЛИВОСТІ РОЗВИТКУ**

**ВОЛЯ – ЦЕ ФОРМА ПСИХІЧНОГО ВІДОБРАЖЕННЯ, ЯКА ВИЯВЛЯЄТЬСЯ У СВІДОМІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ І САМОРЕГУЛЯЦІЇ ЛЮДИНОЮ СВОЄЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПОВЕДІНКИ, ПОВ'ЯЗАНОЇ З ПОДОЛАННЯМ ТРУДНОЩІВ ПРИ ДОСЯГНЕННІ ПОСТАВЛЕНИХ ЦІЛЕЙ**

Воля як характеристика свідомості й діяльності виникла разом з виникненням суспільства і трудової діяльності;

Воля є важливим компонентом психіки людини, нерозривно пов'язаної з мотивами, пізнавальними та емоційними процесами;

Вольові дії за своєю природою причинно зумовлені, виникають в процесі активної взаємодії з середовищем;

Вольові властивості (якості) особистості являють собою стійкі психічні утворення;

Вольова активність має складну психологічну структуру і включає в себе: 1) ставлення до зовнішніх впливів; 2) мотивацію; 3) свідому саморегуляцію;

Воля людини виявляється в діях (вчинках), які виконуються у зв'язку із поставленою метою.

**Особливостями** волі (вольових дій) є:

1. **Свідома цілеспрямованість.** Щоб щось виконати людина повинна свідомо поставити перед собою мету и мобілізувати себе на її досягнення.
2. **Зв'язок із мисленням.** Досягнення чогось та мобілізація можливі лише за умови, якщо людина все добре спланувала та обдумала.
3. **Зв'язок із рухами.** Для реалізації своїх цілей людина повинна бути в русі та змінювати форми активності.

### ФІЗІОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ВОЛІ

Подразники зовнішнього світу і сигнали, які надходять від внутрішніх органів, викликають збудження відповідних ділянок мозку. Виникле збудження поширюється до моторної зони, приводить в діяльний стан численні нервові зони. Вольовий процес здійснюється до тих пір, поки в корі головного мозку наявне відповідне джерело збудження. В підтримці цього джерела велика роль належить ретикулярній формації, яка відсіює, не пропускає до кори непотрібні в даний час імпульси та підживлює енергією збудженої зони.

Вольове регулювання поведінки здійснюється за попередньо складеною програмою. Порівняння досягнутого результату з наміченою програмою здійснюється в лобових долях кори головного мозку, руйнування яких приводить до абулії (хворобливого безвілля).

Фізіологічною основою вольових дій є складна взаємодія першої і другої сигнальних систем. Але провідне місце в цьому процесі належить другій сигнальній системі. Тому слово і відіграє надзвичайно велику роль в вольовій регуляції.

Воля виявляється тільки в довільних діях, тому їх слід відрізнити від дій мимовільних. Останні мають імпульсивний характер, не усвідомлюються або недостатньо усвідомлюються, здійснюються без раніше поставленої мети і усвідомлення вольового напруження. До таких дій відносяться також звичні дії, які здійснюються без довільних зусиль, на основі раніше закріплених стереотипів. Це дії по шаблону, за інерцією.

Власне вольовими діями людини називаються дії, скеровані на досягнення свідомо поставлених цілей і такі, що пов'язані з подоланням труднощів. Суттєво, що це дії розумові, тобто базуються на мові та мисленні і завжди більш-менш сплановані.

### КЛАСИФІКАЦІЯ ВОЛЬОВИХ ЯКОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

**ПЕРВИННІ (БАЗАЛЬНІ) вольові якості особистості:** СИЛА волі, ЕНЕРГІЙНІСТЬ, НАПОЛЕГЛИВІСТЬ, ВИТРИМКА, СМІЛИВІСТЬ тощо;

**ВТОРИННІ (ХАРАКТЕРОЛОГІЧНІ) вольові якості особистості:** ХОРОБРІСТЬ, РІШУЧІСТЬ, УПЕВНЕНІСТЬ У СОБІ, САМОВОЛОДІННЯ тощо;

**ТРЕТИННІ (МОРАЛЬНО-ЦІННІСНІ) вольові якості особистості:** ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ, ПРИНЦИПОВІСТЬ, ОBOB'ЯЗКОВІСТЬ, ІНІЦІАТИВНІСТЬ, ДІЛОВИТІСТЬ тощо.

### НАЙВАЖЛИВІШІ ВОЛЬОВІ ЯКОСТІ ОСОБИСТОСТІ

**ЦІЛЕСПРЯМОВАНІСТЬ** – полягає в умінні людини керуватися в своїх діях і вчинках загальними і стійкими цілями, обумовленими її твердими переконаннями.

Недостатня ж цілеспрямованість, яка свідчить про слабовілля людини, характеризується відсутністю у неї стійких загальних цілей і схильністю у зв'язку з цим легко піддаватися випадковим спонуканням, бажанням.

**ПРИНЦИПОВІСТЬ** – полягає в умінні людини керуватися в своїх вчинках стійкими принципами, переконаннями в доцільності певних моральних норм поведінки, які регулюють взаємовідносини між людьми.

**САМОСТІЙНІСТЬ** – полягає в умінні обходитися в своїх діях без чужої допомоги, а також в умінні критично ставитися до чужих впливів, оцінюючи їх відповідно до своїх поглядів і переконань.

**ІНІЦІАТИВНІСТЬ** – характеризується умінням всупереч сформованим у особистості стереотипам знаходити нові, нешаблонні рішення і засоби їх досягнення.

Несамостійність і безініціативність волі особливо виразно виступають у формі навіюваності і негативізму, який являють собою яскравий прояв слабовілля людини. Навіюваність називають схильність людини легко піддаватися чужим впливам, пропозиціям або порадам, приймати і виконувати їх без достатньої об'єктивної підстави. Негативізм проявляється в схильності людини відкидати сторонні впливи, діяти всупереч ним, незважаючи на відсутність доступних об'єктивних підстав для цього.

**ВИТРИМКА** – характеризується вмінням людини гальмувати небажані спонукання і не допускати дій, що перешкоджають досягненню поставленої мети.

Нестриманій людині важко загасити виникле бажання подолати недоречний сором, подолати втому або затаїти зовнішній вияв своїх переживань.

**РІШУЧІСТЬ** – полягає в умінні активно викликати дії, потрібні для переборення труднощів, енергійно діяти і досягати кінцевої мети.

Нерішучість, що є проявом слабкої волі, виявляється в тому, що людина приймає рішення або надто повільно, або ж навпаки, дуже поквапливо.

**НАПОЛЕГЛИВІСТЬ** – полягає в умінні активно викликати дії, потрібні для переборення труднощів, енергійно діяти і досягати мети до кінця.

Ненаполегливі люди можуть з самого початку виявити навіть велику енергію, однак вони швидко починають її послабляти, “видихаються” і припиняють свої дії.

**ОРГАНІЗОВАНІСТЬ** – полягає в умінні людини керуватися в своїй діяльності твердо наміченим планом.

**ДИСЦИПЛІНОВАНІСТЬ** – свідоме підкорення своєї поведінки загальноприйнятими нормам, установленому порядку.

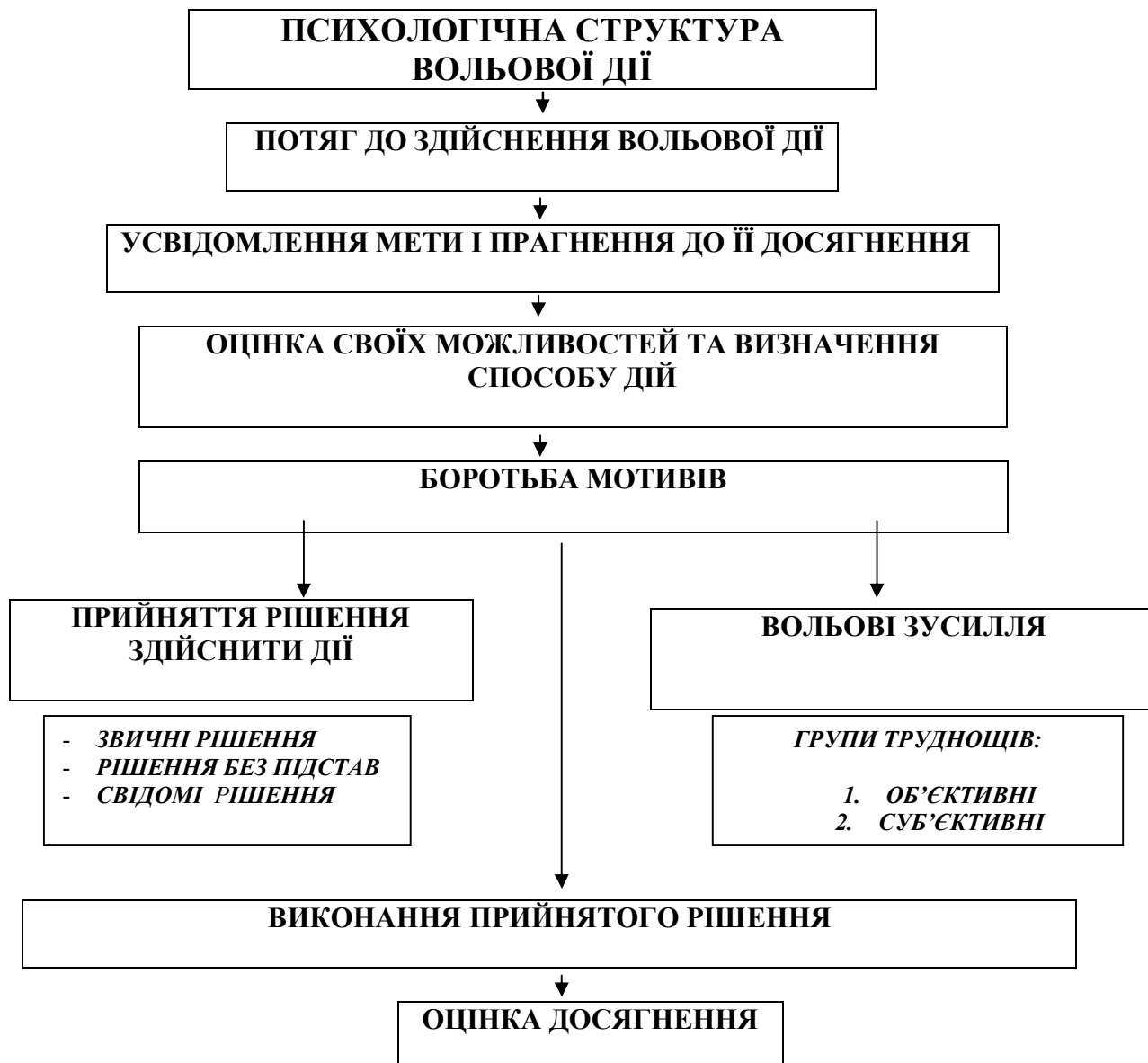
**СМІЛИВІСТЬ** – вміння побороти страх і йти на виправданий ризик заради досягнення мети, не дивлячись на небезпечність для особистого благополуччя або навіть життя.

## **СТРУКТУРА ВОЛЬОВОГО АКТУ**

**МОТИВАЦІЯ ВОЛЬОВОГО ВЧИНКУ.** Під мотивацією в психології розуміють три відносно самостійних види психологічних явищ. Це **ДЖЕРЕЛО АКТИВНОСТІ:** мотивація пояснює, чому виникає стан активності, які потреби спонукають суб'єкта до діяльності. Це **СПРЯМОВАНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ:** вибір того, на що направити поведінку людини. Це **ЗАСОБИ САМОРЕГУЛЯЦІЇ:** до них відносяться емоції, бажання, потяги тощо.

**ЛАНКИ ВОЛЬОВОГО АКТУ:** потяг або бажання, боротьба мотивів, прийняття рішення, виконання. **ПОТЯГ** або **БАЖАННЯ:** перше – це мотив діяльності, який являє собою ще недиференційовану, недостатньо чітко усвідомлену потребу; друге як мотив діяльності характеризуються достатньою усвідомленістю потреби. **БОРОТЬБА МОТИВІВ** – одне бажання протиставляється іншому бажанню, стикається з ним. **ПРИЙНЯТТЯ РІШЕННЯ,** тобто вибирається певна мета і спосіб її досягнення. **ВИКОНАННЯ** – рішення переходить у дію.

**ВОЛЬОВЕ ЗУСИЛЛЯ.** Це форма емоційного стресу, яка мобілізує внутрішні ресурси людини (пам'ять, мислення, уяву тощо), створює додаткові мотиви до дії, які відсутні або недостатні. Загальмовує дію одних і підсилює дію інших мотивів. Мобілізує людину на подолання зовнішніх перешкод. Перемога над лінощами, страхом, втому в результаті вольового зусилля дає значне емоційне задоволення, переживається як перемога над собою. Звичка здійснювати вольове зусилля стає обов'язковою умовою формування стійкого характеру.



ПАРАМЕТРИ ВОЛЬОВОЇ АКТИВНОСТІ ЛЮДИНИ	
<b>СИЛА ВОЛІ</b>	Характеризуються тим, які за складністю труднощі переборюються людиною. Чим більше перешкод людина переборює, тим сильніша її воля
<b>СТІЙКІСТЬ ВОЛІ</b>	Одні й ті ж об'єктивні труднощі можуть бути суб'єктивно неоднаковими для різних людей
<b>ШИРОТА ВОЛІ</b>	Визначаються тим, як часто в особистості проявляються ті або інші вольові прояви
<b>МОРАЛЬНА СПРЯМОВАНІСТЬ</b>	Вольові дії завжди мотивовані, вольова активність має певну моральну спрямованість. Тому при характеристиці волі основну увагу звертають на рівень (високий, низький) її розвитку

Якщо ступінь вольового розвитку характеризує динамічну сторону волі (з якою силою вона проявляється, наскільки стійка, які сторони діяльності охоплює), то рівень – моральну сторону, яка визначається рівнем мотивації поведінки особистості.

## **ВИХОВАННЯ ВОЛІ**

**ВИХОВАННЯ ВОЛІ – ЦЕ ПО СУТІ ПРОЦЕС ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В ЦІЛОМУ,  
А НЕ ЯКОЇСЬ ОДНІЄЇ ЇЇ ЯКОСТІ**

**ВИХОВАННЯ ВОЛІ ЗАЛЕЖИТЬ ВІД ПРАВИЛЬНОГО СПОЛУЧЕННЯ СВІДОМОГО  
ПЕРЕКОНАННЯ ЛЮДИНИ, В ПЕРШУ ЧЕРГУ ДИТИНИ, З ОРГАНІЗАЦІЄЮ ВИМОГ ДО  
ЇЇ ПОВЕДІНКИ**

Справжні дійові вимоги характеризуються тим, що їх виконання або невиконання реально впливає на життєві відносини людини, на її взаємини з оточуючими людьми, а також на її ставлення до самої себе.

Свідоме переконання людини повинно органічно поєднуватися з організацією її практичного досвіду здійснення вольових дій, вчинків.

Позитивне значення для виховання волі мають передусім свідомі цілеспрямовані вправи у здійсненні вольових дій, тобто вправи, пов'язані з свідомим прагненням людини навчитися володіти собою, опанувати вольові способи поведінки.

В цілому, виховання волі у людини відбувається як єдиний процес, у якому моменти усвідомлення, переконування і виправлення, набування досвіду взаємопов'язані та взаємозумовлені.

## 5. ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ

### 5.1 ТЕМПЕРАМЕНТ

На розвиток та психічні прояви особистості значною мірою впливають біологічні властивості індивіда – вікові, спадкові, соматичні, статеві, фізіологічні, біохімічні, антропологічні. Всі ці властивості особистості вивчає такий напрям психології як психофізіологія, яка досліджує закономірності функціонування нервових механізмів психічної діяльності у двох аспектах. У першому вивчаються нервові механізми, що реалізують окремі психічні функції та процеси – відчуття, сприймання, увагу, мислення, мовлення, емоції, довільні дії тощо. У другому – предметом психофізіології є вища нервова діяльність мозку, що забезпечує цілісну психічну діяльність та поведінку особистості.

Одним з основних понять психофізіології вважається **темперамент**, наукове вивчення якого ведеться вже протягом двох тисячоліть.

В сучасній психології темперамент не тільки розглядається як невід’ємна риса людини, але й, якщо мова йде про її активність, емоційність, імпульсивність, взагалі є синонімом особистості. Підсумовуючи ж усе, що зараз відомо відносно темпераменту, визначимо його наступним чином:

**ТЕМПЕРАМЕНТ – ЦЕ ФОРМАЛЬНО-ДИНАМІЧНА ВЛАСТИВІСТЬ ОСОБИСТОСТІ, ЯКА У ПОВЕДІНЦІ ЛЮДИНИ ВІДОБРАЖАЄ ПЕРЕБІГ ЕМОЦІЙ, ЕНЕРГІЇ ТА НАПРЯМКУ УВАГИ, АЛЕ ПРИ ЦЬОМУ НЕ МАЄ ПРЯМОГО ВІДНОШЕННЯ ДО ЗМІСТУ ЦІЄЇ ПОВЕДІНКИ**

Або: **темперамент – це формально-динамічна характеристика поведінки особистості, що відповідає на питання “Як здійснюється поведінка?”**

Вивчення феномену темпераменту поставило перед дослідниками два фундаментальних питання: 1) чи є типи темпераменту; 2) темперамент є незмінним чи він змінюється з віком людини.

Відповідь на вказаний перелік питань починається з визнання наявності в темпераменті наступних параметрів: **ЖИТТЄЗДАТНІСТЬ** (тенденція до швидкого реагування на впливи середовища, підтримка високих темпів діяльності та швидке перемикавання з одного виду діяльності на другий); **СТАЛІСТЬ ПОВЕДІНКИ** (висока-низька); **СЕНСОРНА ЧУТТЄВІСТЬ** (висока-низька); **ЕМОЦІЙНА РЕАКТИВНІСТЬ** (швидка-повільна); **ВИТРИВАЛІСТЬ** (довготривала-короткотривала); **АКТИВНІСТЬ** (висока-низька).

Сучасне пояснення темпераменту з урахуванням вищеозначених параметрів запропонував І.П.Павлов, який в якості його підвалин вбачав наступні **властивості нервової системи**:

**СИЛА НЕРВОВИХ ПРОЦЕСІВ**, що відображає витривалість нервових клітин, або здатність нервових клітин без змін функціонування переносити довготривалу стимуляцію;

**ВРІВНОВАЖЕНІСТЬ НЕРВОВИХ ПРОЦЕСІВ**, себто співвідношення між силами збудження та силами гальмування (інакше кажучи, що сильніше у конкретній нервовій системі – збудження чи гальмування);

**РУХЛИВІСТЬ НЕРВОВИХ ПРОЦЕСІВ**, що відображає властивість нервової системи до швидких взаємопереходів між збудженням та гальмуванням.

До цього послідовники І.П.Павлова додали ще таку властивість нервової системи як її **ЛАБІЛЬНІСТЬ**, тобто швидкість виникнення та припинення нервового процесу.

Сполучення розглянутих властивостей нервової системи дають такі варіанти темпераменту:

**СИЛЬНИЙ, ВРІВНОВАЖЕНИЙ, РУХЛИВИЙ, СЕРЕДНЬОЛАБІЛЬНИЙ** тип нервової системи – **САНГВІНИК**. Сангвіністичному темпераменту притаманні висока нервово-психічна активність, різноманітність та багатство міміки і рухів, емоційність, вразливість і лабільність. Водночас переживання сангвініка неглибокі, а його рухливість при негативних виховних впливах призводить до втрати необхідної зосередженості, до поспіху, а, іноді, й поверховості.

**СИЛЬНИЙ, ВРІВНОВАЖЕНИЙ, ІНЕРТНИЙ, НИЗЬКОЛАБІЛЬНИЙ** тип нервової системи – **ФЛЕГМАТИК**. Флегматичний темперамент характеризується такими ознаками поведінки, як низький рівень активності та невміння переключатись, повільність і спокій у діях, міміці та мовленні, рівність, сталість, глибина почуттів і настроїв. При неадекватному вихованні у флегматика можуть розвинути такі негативні риси, як млявість, збідненість та слабкість емоцій, схильність лише до звичних дій.

**СИЛЬНИЙ, НЕВРІВНОВАЖЕНИЙ, РУХЛИВИЙ, ВИСОКОЛАБІЛЬНИЙ** тип нервової системи – **ХОЛЕРИК**. Для холерічного темпераменту характерні високий рівень нервово-психічної активності та енергії дій, різкі рухи, а також сила, імпульсивність і яскрава виразність емоційних переживань. Якщо немає адекватного виховання, в рисах поведінки холерика недостатня емоційна врівноваженість може призвести до нездатності людини контролювати свої емоції в тяжких життєвих обставинах.

**СЛАБКИЙ, НЕВРІВНОВАЖЕНИЙ, ІНЕРТНИЙ, ВИСОКОЛАБІЛЬНИЙ** тип нервової системи – **МЕЛАНХОЛИК**. Така людина має низький рівень психічної активності, повільність рухів, стриманість моторики та мови, швидко втомлюваність. Меланхоліки вирізняються високою емоціональною сензитивністю, глибиною та стійкістю емоцій за наявності їх слабого зовнішнього відображення.

Але пояснень павловської школи щодо нейрофізіологічного впливу на поведінку людини було замало. Тому цей напрям був розвинутий в ідеях про **ІНТРОВЕРСІЮ – ЕКСТРАВЕРСІЮ** та **НЕЙРОТИЗМ**. Мова йде про наступне.

В структурах головного мозку є ретикулярна формація, яка підтримує оптимальне збудження кори головного мозку, завдяки чому ініціюються та підтримуються різні психічні функції – емоційні, когнітивні та т.ін. Якщо збудження кори у окремого індивіда досяє велике відносно якогось оптимуму, то ми маємо **ІНТРОВЕРТА**, який не потребує додаткової зовнішньої стимуляції. Такі люди малоконтактні, вони орієнтуються на спокійні соціальні ситуації, більш поглиблені в особисті переживання. **ЕКСТРАВЕРТАМИ** ж, навпаки, є люди, кора мозку яких недостатньо збуджена, тому вони мають постійну потребу в додатковій стимуляції за рахунок багатоманітних соціальних ситуацій. Крім активуючої ролі ретикулярної формації, звертає на себе увагу також роль лімбічної системи, збуджуюча функція якої стосується почуттів людини в умовах погрози або стресу. Тобто, якщо ця роль завелика, то людина занадто збентежена, навіть за відсутністю для цього об'єктивних причин. Якщо ж вона замала, то людина, навпаки, за наявності відповідних обставин, не демонструє відповідної реакції тривоги. Така нейрофізіологічна обумовленість поведінки людини має назву **НЕЙРОТИЗМУ**.

Є ще одна цікава теорія, яка стосується, навіть не нейрофізіологічної залежності поведінки людей, а її генетичної обумовленості. Деякі дослідження виявили, що розміри таких особистісних параметрів як пошук новизни, схильність до уникання загрози та залежність від заохочень є похідною від відносно незалежних нейробіологічних систем.

Наприкінці зауважимо, що нейрофізіологічні, нейрохімічні, нейропсихічні дослідження безумовно поглиблюють наші знання відносно темпераменту, але важливо пам'ятати: **біологічні детермінанти поведінки людини, до яких відноситься темперамент, в залежності від розвитку людини зменшують свій вплив на її поведінку, і, навпаки, когнітивні (знання, досвід), тобто прижиттєві детермінанти збільшують свій вплив на мотивацію людини та її емоційне життя.**

## 5.2 ХАРАКТЕР

Усі психічні властивості особистості обов'язково відчують на собі вплив соціальних факторів. Однією із таких властивостей, що формується за умов безпосереднього впливу суспільства, взаємодії особистості з іншими людьми, є **характер** (в перекладі з грецької – «риси», «ознака», «відбиток»).

**ХАРАКТЕР – ЦЕ СУКУПНІСТЬ СТІЙКИХ ІНДИВІДУАЛЬНО-СВОЄРІДНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ (РИС) ОСОБИСТОСТІ, ЩО ВИЗНАЧАЮТЬ ТИПОВІ ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ В ПЕВНИХ ЖИТТЄВИХ СИТУАЦІЯХ ТА ЇЇ СТАВЛЕННЯ ДО ОТОЧУЮЧОГО СВІТУ, ДІЯЛЬНОСТІ, ІНШИХ ЛЮДЕЙ, САМОЇ СЕБЕ**

Підкреслимо, що характер визначає не випадкові, ситуативні реакції людини, а найбільш типові особливості поведінки, які виявляються в значущих для неї вчинках. Тому знаючи характер людини, можна передбачити, як вона буде діяти за тих чи інших умов, бо це певна програма її поведінки.

В своєму формуванні, розвитку та функціонуванні характер людини тісним чином пов'язаний з темпераментом, бо останній визначає його динамічну сторону. До того ж, як і темперамент, характер є достатньо стійким і практично незмінним. В становленні характеру людини провідну роль мають форми її соціальних (міжособистісних) взаємовідносин. Формування характеру починається з дитинства та залежить переважно від тих умов життя, виховання, діяльності та відносин, які дитина бачить навколо, вступає з оточуючими та засвоює.

В структурі характеру виділяють декілька груп рис, які виявляють певне ставлення людини до оточуючого світу і є важливими для формування характеру.

Зазначимо, що в психології існує поділ рис особистості на мотиваційні, які спонукають і підтримують діяльність людини, та інструментальні, що визначають стиль цієї діяльності. Характер відноситься до інструментальних рис особистості, бо від нього залежить манера виконання діяльності, але майже не залежить її зміст.

До складу характеру входять наступні риси особистості.

По-перше, це ті властивості особистості, що визначають вчинки людини відносно вибору більш або менш важких цілей її діяльності. В цьому випадку характерологічні риси особистості можуть, наприклад, виявлятися як раціональність, розсудливість, обачливість або ж навпаки.

По-друге, в структуру характеру входять риси, що відносяться до дій, завдяки яким збувається досягнення визначених цілей: наполегливість, цілеспрямованість, послідовність та т. ін., а також альтернативні риси. З цього боку характер наближається не тільки до темперамента, але й до волі людини.

По-третє, до складу характеру входять чисто інструментальні риси, що прямим чином пов'язані з темпераментом: екстраверсія-інтроверсія, стриманість-імпульсивність, ригідність та ін.

З іншого боку структура рис характеру виявляється у тому, як людина ставиться: 1) **ДО ІНШИХ ЛЮДЕЙ**, демонструючи увагу, принциповість, прихильність, комунікативність, миролюбність, лагідність, альтруїзм, дбайливість, тактовність, коректність або протилежні риси; 2) **ДО СПРАВ**, виявляючи сумлінність, допитливість, ініціативність, точність, рішучість, ретельність, серйозність, ентузіазм, зацікавленість або протилежні риси; 3) **ДО РЕЧЕЙ**, демонструючи при цьому бережливість, економність, акуратність, почуття смаку або протилежні риси; 4) **ДО СЕБЕ**, виявляючи розумний егоїзм, впевненість у собі, нормальне самолюбство, почуття власної гідності чи протилежні риси.



Крім того, характер оцінюється не тільки сукупністю значущих особистісних рис, які закріпилися на основі засвоєння (інтеріоризації) певного ставлення до різних сторін життя, а й вірогідністю та можливістю здійснення конкретної поведінки за певних обставин.

Сполучення різних рис характеру у однієї людини дозволяє віднести її до визначеного типу. Зауважимо, що було багато спроб побудови типології характеру. Всі вони спирались на наступні ідеї: 1) характер людини формується в ранньому віці і на протязі усього життя демонструє більш-менш значну сталість; 2) сполучення особистісних рис, що входять до характеру, не є випадковим і утворює типи, що чітко розрізняються, що знаходять своє відображення в типовості характерів; 3) більша частина людей належить до якогось типу характеру.

За однією з таких типологій виділяються наступні самотійні різновиди характеру дорослих людей (за К. Леонгардом):

**ГІПЕРТИМНИЙ ТИП** характеру, для носія якого властива підвищена контактність, багатослівність, чітка визначеність жестів, міміки, енергійність, оптимізм, підвищена конфліктність, деяка легковажність, негативне ставлення до жорсткої дисципліни та т. ін.;

**ДИСТИМНИЙ ТИП** характеру, носіїв якого відрізняють серйозність, сумлінність, правдивість, домінування песимістичних настроїв, деяка пасивність, індивідуалізм і т. ін.;

**ЦИКЛОІДНИЙ ТИП** характеру, якому властиві постійні зміни (перепади) настроїв, завдяки чому його носій може виглядати як людина з гіпертимним характером, якщо у неї підвищений настрій, або як людина з дистимним характером, якщо настрій у неї пригнічений;

**ЗБУДЖЕНИЙ ТИП** характеру, якому притаманна низька контактність в спілкуванні, похмурість, схильність до конфліктів, занудність, сповільненість вербальних та невербальних реакцій, в спокійному стані сумлінність, акуратність, любов до тварин та маленьких дітей, при емоціональному збудженні слабкий контроль за поведінкою, роздратованість і т. ін.;

**ЗАСТРЯГАЮЧИЙ ТИП**, для якого типова помірність в спілкуванні, занудність, схильність до моралізаторства, небалакучість, прагнення до високих показників, підвищені вимоги до себе, уразливість, мстивість, підвищена вимогливість до близьких та до підлеглих;

**ПЕДАНТИЧНИЙ ТИП**, що схильний до формальних вимог, занудний, але разом з тим сумлінний, акуратний, надійний, малоконфліктний;

**ТРИВОЖНИЙ ТИП**, для якого властиві невпевненість в собі, мінорний настрій, мало-контактність в спілкуванні, ретельність, дружелюбність, деяка беззахисність від інших людей;

**ЕМОТИВНИЙ ТИП** характеру, що вирізняється добротою, співчутливістю, підвищеним почуттям відповідальності, обмеженим колом спілкування, завеликою чутливістю;

**ДЕМОНСТРАТИВНИЙ ТИП**, для якого властиві легкість в спілкуванні, прагнення до лідерства, потяг до влади та заохочень, вміння пристосовуватися до людей та схильність до інтриг, артистичність, оригінальність в мисленні та діях, егоцентризм, облудливість, хвалькуватість;

**ЕКЗАЛЬТОВАНИЙ ТИП** характеру, що демонструє високу контактність, багатослівність, закохуваність, відстороненість від конфліктів, альтруїстичність, добрий смак, мінливість настроїв;

**ЕКСТРАВЕРТИВНИЙ ТИП**, що характеризується високою контактністю, широким колом знайомств, неконфліктністю, відсутністю прагнень до лідерства, ретельністю, легковажністю, пристрастю до розваг;

**ІНТРОВЕРТИВНИЙ ТИП**, що відрізняється замалою контактністю, відлюдністю, слабкими зв'язками з іншими людьми, принциповістю, упертістю, ригідністю мислення, значною прихильністю до власних ідей, позицій.

Деякі риси характеру можуть бути надмірно посилені, а це призводить до надмірного прояву окремих рис характеру або їх сполучення, яке К. Леонгард назвав **акцентуаціями характеру**. **АКЦЕНТУАЦІЯ ХАРАКТЕРУ** – це крайній варіант норми, певні загострення характеру, за межою яких починається дизфункція характеру – психопатія (патологічні форми прояву характеру). Психопатії заважають оптимальній адаптації людини до соціального середовища та призводять до міжособистісних та внутрішніх конфліктів. Вони можуть бути обумовлені як генетичними факторами, так і набутими в результаті хибної системи виховання (або відсутності будь-якої системи у вихованні), взаємодії батьків та оточуючих з дитиною, а також наслідками черепно-мозкової травми або захворювань мозку.

Дослідження дозволили зробити висновки відносно соціального походження змісту характеру, а разом з цим і його типологій. Тобто, характер людини містить в собі такі риси, суттєве ядро яких склалося у більшості членів групи, в яку вона входить. Це означає, що основний досвід та спосіб життя, загальний для усієї групи, визначає мислення, емоції, поведінку людини, що належить до цієї групи. Зауважимо, що висловлене не треба розуміти буквально. В дійсності все значно складніше, бо суспільний досвід накладається на сформовані потреби та мотиви особистості, сюди ж додаються властивості її темпераменту, і тільки все разом вже визначає характер.

Характер формується з перших днів життя людини і до останніх її днів. Сензитивним же періодом життя, коли закладаються основи характеру, є вік від 2-3 до 9-10 років, коли діти багато й активно спілкуються з дорослими. При цьому раніше інших у людини з'являються такі риси як доброта, товариськість, чуйність, а також протилежні їм якості: егоїстичність, байдужість до людей, черствість. В ранньому і дошкільному дитинстві закладаються властивості характеру, що мають відношення до праці – працелюбність, акуратність, сумлінність, відповідальність, наполегливість. В перших класах школи формуються риси характеру, що мають пряме відношення до навичок спілкування.

Починаючи з підліткового віку важливу роль у формуванні характеру відіграє самовиховання. Тому саме тоді інтенсивно розвиваються і закріплюються вольові риси характеру. Але, зауважимо, їх світоглядні і моральні засади з'являються пізніше – в ранній юності. До завершення школи характер людини вже має закінчений вигляд і далі змінюється незначною мірою. Підкреслимо, що взагалі характер людини може свідомо, тобто цілеспрямовано вдосконалюватися самою людиною за рахунок зміни соціальної поведінки, спільної діяльності, спілкування з іншими людьми.

До особливостей характеру людини можна також віднести рівень розвитку соціального і емоційного інтелекту, які не є тотожними пізнавальному інтелекту, одним із провідних компонентів якого є мислення. Так, **СОЦІАЛЬНИЙ ІНТЕЛЕКТ** – це компетентність, яку людина може використовувати для вирішення життєвих проблем, це здатність людини адаптувати свою поведінку, задля максимально ефективного використання обставин, які склались, для досягнення особистісних цілей. **ЕМОЦІОНАЛЬНИЙ ІНТЕЛЕКТ** – це здатність людини розпізнавати та розуміти свої та чужі емоції і почуття, використовувати та контролювати їх в своїх судженнях та діях. Емоціональний інтелект утворює три сфери, які складаються з таких компонентів: максимально точне розпізнання своїх та чужих емоцій, керування своїми емоціями, стратегічне використання емоцій у формуванні мотивації та вирішенні завдань. Вищим рівнем розвитку соціального і емоційного інтелекту є **СОЦІАЛЬНА АДАПТОВАНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ТА БІЛЬШ УСПІШНА САМОРЕАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В СОЦІУМУ**.

## 5.3 ЗДІБНОСТІ

**ЗДІБНОСТІ** – одне з найбільш відомих і загальних психологічних понять. Але не зважаючи на це, його зміст потребує суттєвого уточнення.

Одне з найстаріших визначень здібностей виглядає наступним чином: “Здібності – це властивості душі людини як сукупність найрізноманітніших психічних процесів та станів”. Зараз цим визначенням у психології майже не користуються.

Визначення, яким користувались у 18-19 ст., є таке: “Здібності – це такий рівень розвитку загальних і спеціальних знань, вмінь та навичок, що забезпечують успішність виконання людиною різних видів діяльності”.

Сьогодні найчастіше користуються таким визначенням, що акцентує увагу на наступних ознаках здібностей:

по-перше, здібності – це індивідуально-психологічні особливості, що відрізняють одну людину від другої;

по-друге, до здібностей відноситься лише те, що має відношення до успішності виконання певної діяльності чи декількох видів діяльності;

по-третє, здібності не зводяться до знань, вмінь, навичок, що вже набуті людиною, хоча й обумовлюють легкість та швидкість їх надбання.

Таким чином, чим більш розвинена у людини здібність, тим успішніше вона оволодіває діяльністю і виконує її, а сам процес оволодіння і відповідна діяльність дається людині суб’єктивно легше порівняно з навчанням або працею у тій сфері, до якої вона не має здібностей.

Отже об’єктивна форма здібностей має наступний вигляд:

**ЗДІБНОСТІ = ПРОДУКТИВНІСТЬ  
„ЦІНА”**

або у суб’єктивній формі:

**ЗДІБНОСТІ = УСПІШНІСТЬ  
ВАЖКІСТЬ**

Здібності не з’являються на порожньому місці. В їх основі лежать певні природні особливості людини, її **задатки**. Тобто, **людина народжується з генетичними, анатомо-фізіологічними особливостями, на ґрунті яких за певних соціальних умов у процесі діяльності та спілкуванні формуються здібності особистості**. В зв’язку з останнім підкреслимо, що здібності не можуть існувати інакше ніж у постійному процесі розвитку. А це можливо тільки за умов їх використання. Якщо ж цього немає, то вони з часом втрачаються.

В загальній класифікації розрізняються здібності природні (біологічно обумовлені) і специфічно людські здібності, що мають суспільно-історичне походження. Більшість природних здібностей є загальними у людей і тварин, особливо у вищих, наприклад, у мавп. До них відносяться сприймання, пам’ять, мислення, здатність до елементарних комунікацій на рівні експресії. Ці здібності безпосередньо пов’язані з біологічними задатками, але не тотожні їм, а формуються на їх основі за наявності життєвого досвіду. Специфічно людські здібності – це загальні та спеціальні вищі інтелектуальні здібності, теоретичні та практичні, навчальні і творчі, предметні та міжособистісні здібності.

**ЗАГАЛЬНІ ЗДІБНОСТІ** – це ті з них, які впливають на успішність людини в різних видах діяльності. До них, наприклад, відносяться розумові здібності, тонкість та точність ручних рухів, розвинена пам’ять, досконала мова тощо.

**СПЕЦІАЛЬНІ ЗДІБНОСТІ** визначають успішність людини в специфічних видах діяльності, для яких потрібні особливі задатки і їх розвиток. Це музикальні, математичні,

лінгвістичні, літературні, художні, спортивні здібності. Часто загальні та спеціальні здібності взаємодоповнюються та взаємозбагачуються.

**ТЕОРЕТИЧНІ** і **ПРАКТИЧНІ** здібності відрізняються тим, що перші визначають успішність людини в абстрактно-теоретичних міркуваннях, а другі – у конкретних, практичних діях. Такі здібності, на відміну від загальних та спеціальних, дуже рідко доповнюють один одного.

Якщо **УЧБОВІ ЗДІБНОСТІ** визначають успішність людини в навчанні та вихованні, засвоєнні нею знань, вмінь, навичок, формуванні якостей особистості, то **ТВОРЧІ ЗДІБНОСТІ** – у створенні предметів матеріальної та духовної культури, відкриттях та винаходах та т. ін.

**ЗДІБНОСТІ ДО СПІЛКУВАННЯ** (комунікативні здібності) – це мова людини в її комунікативній функції, здібність міжособистісного сприймання і оцінювання оточуючих, здібність соціально-психологічної адаптації до різних обставин, здібність контактувати з різними людьми, здійснювати вплив та т. ін.

На відміну від природних соціальні здібності формуються інакше і потребують для цього інших умов. До таких умов треба віднести:

- наявність суспільства, соціально-культурного середовища, створеного багатьма поколіннями;
- відсутність природних задатків до користування відповідними предметами культури та необхідність навчатись цьому з дитинства;
- необхідність участі у різноманітних складних видах людської діяльності;
- наявність довкола формуючої особистості освічених і цивілізованих людей, що вже володіють необхідними здібностями і в змозі передати свої знання, вміння та навички, маючи при цьому відповідні засоби навчання та виховання;
- відсутність від народження у людини жорстких, запрограмованих структур поведінки, таких, наприклад, як інстинкти;
- незрілість відповідних мозкових структур, що забезпечують функціонування психіки та можливість їх формування під впливом навчання і виховання.

Всі ці обставини є необхідними для перетворення людини як біологічного організму, що з народження має деякі елементарні здібності, властиві вищим істотам, в соціальну істоту, яка набуває власне людських здібностей.

Будь-які задатки, перш ніж перетворитись у здібності, повинні пройти чималий шлях свого розвитку. Досить часто цей розвиток починається з перших днів існування людини і може продовжуватись до її останніх днів, якщо та продовжує займатись діяльністю, що потребує відповідної здібності. Такий розвиток має кілька рівнів, на одних з яких закладається анатомо-фізіологічний фундамент майбутніх здібностей, на других іде становлення задатків небіологічного змісту, на третіх – з'являється та досягає певного рівня відповідна здібність. Всі ці рівні функціонують не послідовно, а паралельно, в тій або іншій мірі взаємодіючи один з одним.

Зауважимо, що багатоманітність видів діяльності, до яких підключається особистість, є одна з найважливіших умов різностороннього розвитку здібностей. **Головними ж вимогами до діяльності, що впливає на формування здібності, є: її творчий характер; оптимальний рівень її складності для виконавця; відповідна мотивація та забезпечення відповідного емоціонального настрою впродовж виконання діяльності та по її закінченню.**

## ЗМІСТ

<b>1. ЗАГАЛЬНИЙ ВСТУП ДО ПСИХОЛОГІЇ.....</b>	<b>6</b>
1.1 Психологія як наука .....	6
1.2 Матеріальна основа психіки. Психіка і мозок.....	24
1.3 Психіка, її ознаки, виникнення та розвиток у філогенезі.....	27
<b>2. ОСОБИСТІСТЬ І ДІЯЛЬНІСТЬ.....</b>	<b>44</b>
2.1 Психологія особистості.....	44
2.2 Джерела активності особистості: потреби та мотиви.....	47
2.3 Особистість як суб'єкт діяльності.....	53
<b>3. ПСИХІЧНІ ПІЗНАВАЛЬНІ ПРОЦЕСИ.....</b>	<b>57</b>
3.1 Пізнавальна діяльність та психічні пізнавальні процеси: відчуття та сприймання.....	57
3.2 Мислення .....	63
3.3 Уява.....	69
3.4 Пам'ять .....	71
3.5 Увага.....	77
<b>4. ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВА СФЕРА ОСОБИСТОСТІ.....</b>	<b>80</b>
4.1 Емоційна сфера особистості, особливості її прояву та перебігу.....	80
4.2 Воля .....	83
<b>5. ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ ...</b>	<b>88</b>
5.1 Темперамент.....	88
5.2 Характер.....	90
5.3 Здібності.....	93